

บทที่ ๒

แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ผู้ศึกษาได้ศึกษาทฤษฎีและแนวคิดรวมทั้งงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ แนวคิดทางพัฒนศึกษา

๒.๑.๒ ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๓ การสังเคราะห์และแนวทางการศึกษา

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ แนวคิดทางพัฒนศึกษา

หลังยุคสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ประเทศต่างๆ มีการตื่นตัวในการพัฒนาประเทศ (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๕) โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่เพิ่งได้รับเอกราชและประเทศที่อยู่ในกลุ่มประเทศด้อยพัฒนามาก่อน แนวทางการพัฒนาประเทศเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพที่ดีขึ้นถือได้ว่าเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจนมีนักวิชาการหลายสาขาวิชาหันมาสนใจในการนำการศึกษามามีปฏิสัมพันธ์กับการพัฒนาในมิติต่างๆ เป็นการวิเคราะห์การศึกษาในฐานะที่เป็นกิจกรรมและขบวนการทางสังคม เช่น กระบวนการสังคมประกิต (Socialization Process) กระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม (En-culturation Process) กระบวนการพัฒนาทางประชาธิปไตยและกระบวนการพัฒนาทางสังคม การปฏิสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา กับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมืองรวมทั้งการศึกษาในฐานะปัจจัยเสริมสร้างความมั่นคงแห่งชาติและความเข้าใจอันดีระหว่างประเทศ การศึกษาถือเป็นปัจจัยที่ ๕ แห่งการดำรงชีพ บุคคลต้องการการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและการงานนอกเหนือจากปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นความต้องการด้านอาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค นอกจากนี้ยังเป็นปัจจัยแห่งการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม การเมืองและความมั่นคงของชาติจึงได้มีการเน้นการศึกษาเพื่อการพัฒนา หรือ ที่เรียกว่า “พัฒนศึกษา” เป็นส่วนหนึ่งของศึกษาศาสตร์

ในการพัฒนาประเทศนั้นจะต้องมีการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ควบคู่กันไป การศึกษาในฐานะที่เป็นกระบวนการพัฒนาบุคคล ซึ่งเป็นหน่วยสำคัญของสังคม จึงมีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยสำคัญของการพัฒนาด้านต่างๆ นำไปสู่ความมั่นคงของชาติ และเป็นการนำพาประเทศไปสู่เป้าหมายโดยจะต้องมีการวางแผนหรือที่เรียกว่า แผนพัฒนาประเทศ (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๒)

นักวิชาการหลายสาขาหันมาศึกษาเรื่องพัฒนาศึกษา (Development Education) อันจะนำมาซึ่งความก้าวหน้า (Process) ความทันสมัย (Modernization) สังคมได้มีการศึกษาวิเคราะห์ถึงกระบวนการของการพัฒนา และพยายามประยุกต์เอาวิชาการสาขาต่างๆ มาใช้ในกระบวนการพัฒนาประเทศด้วย กระบวนการพัฒนาจึงเป็นกระบวนการศึกษาชนิดหนึ่ง เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า พหุวิทยาการ กล่าวคือ มีการประยุกต์หลักการทฤษฎีและวิธีการของศาสตร์หลายสาขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมวิทยา มานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์และรัฐศาสตร์

ดังนั้นพัฒนาศึกษาจึงเป็นศาสตร์เพื่อการพัฒนาอย่างแท้จริง องค์การทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนบุคคลคณะทำงานที่มีบทบาทในแต่ละสังคมและแต่ละระยะเวลา ที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมสามารถนำศาสตร์ทางพัฒนาศึกษามาใช้ควบคู่กับการพัฒนาได้อย่างลงตัว ในกรณีศึกษา รัฐสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เปี่ยมล้นไปด้วยพระราชกรณียกิจที่มีความหลากหลาย ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความเชื่อมโยงกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้กับการศึกษา เช่น การเมืองและการศึกษา เศรษฐกิจและการศึกษา สังคมและการศึกษา ความมั่นคงและการศึกษา ต่างต้องมีความสัมพันธ์กันแบบ ๒ ทางเป็นการเกื้อกูลต่อการพัฒนาซึ่งกันและกัน (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๐) อาทิ

การศึกษากับเศรษฐกิจ โดยถือว่า การศึกษาเป็นการลงทุน (investment) และการบริโภค (consumption) มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจโดยตรง คนเป็นทรัพยากรที่สำคัญเรียกว่า ทรัพยากรมนุษย์ (Human resource) มนุษย์จะเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ที่จะต้องได้รับการพัฒนา เป็นผู้บริโภคที่ฉลาด (good consumer) และเป็นผู้ผลิตที่ฉลาด (good producer) การพัฒนามนุษย์เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจเรียกว่า การพัฒนากำลังคน (man power development) ซึ่งหมายถึง การให้การศึกษอบรมทักษะทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ สถาบันทางสังคมมีหน้าที่จัดการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน มีความรับผิดชอบในการผลิตและพัฒนากำลังคน (Supplier of Manpower) ความต้องการกำลังคน (Manpower Demand) ของระบบเศรษฐกิจถ้าผลิตได้ตามความต้องการทั้งปริมาณและคุณภาพกำลังคนที่ผลิตได้นั้นจะเป็นจักรกลสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจให้บรรลุตามเป้าหมาย (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๑)

การศึกษากับการพัฒนาสังคม บุคคลหรือ คน เป็นหน่วยสังคมที่พึงได้รับการพัฒนา มากที่สุดการศึกษาจึงมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคมโดยตรงการศึกษาจึงมีหน้าที่ถ่ายทอดรูปแบบของสังคมและเปลี่ยนแปลงสังคมควบคู่กันไปหรือที่เราเรียกว่า กระบวนการสังคมประภิต หรือ การขัดเกลาสังคม และกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม กระบวนการทั้งสองครอบคลุมถึงกระบวนการต่างๆ ที่สถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว โรงเรียน วัด และสถาบันอื่นๆ ทางสังคม โดยอาศัยวัฒนธรรมของสังคมนั้นเป็นแกนกลาง พิจารณาเทียบเคียงได้กับการนำหลักแนวคิดทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่นิยมมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยทั้งที่มีการแบ่งองค์ประกอบทางสังคมออกเป็นสถาบันได้ ๖ สถาบัน ซึ่งมีหน้าที่ต่างๆ กันไป อาทิ สถาบันครอบครัว ทำหน้าที่ผลิตและเลี้ยงดูสมาชิก สถาบันพิธีกรรมทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมมนุษย์ สถาบันการเมือง เช่น ประชาธิปไตย อนุธิปไตย สถาบันศาสนามีหลักคำสอนให้ยึดถือ สถาบันอาชีพทำให้เกิดการแบ่งงานเป็นส่วนๆ ใน

สังคมและสถาบันเศรษฐกิจมีการแบ่งระบบเป็นระบบทาส ระบบศักดินาและแรงงานเสรี (สุภางค์ จันทวานิช, ๒๕๕๑: ๑๔๐-๑๔๑)

การศึกษากับการพัฒนาการเมือง ในการพัฒนาการเมืองควรมุ่งเสริมความเสมอภาคในโอกาสทางการศึกษาและส่งเสริมวุฒิภาวะทางการเมือง (Political Maturity) และปลูกฝังค่านิยมวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยตามแนวทางพัฒนาทางการเมืองของประเทศ การศึกษามีเป้าหมายสำคัญที่จะทำการศึกษาอบรมเพื่อให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งในบางครั้งอาจจะไม่ค่อยประสบความสำเร็จซึ่งมีผลมาจากประชาธิปไตยต้องล้มลุกคลุกคลานมาตลอด ในบางสมัยการศึกษาทางการเมืองเป็นสิ่งต้องห้าม การขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตย การขาดประสบการณ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนทำให้ศรัทธาและความเชื่อมั่นของประชาชนไม่น่าพึงพอใจ ทั้งนี้เพราะหลักการและทฤษฎีที่ใช้เกี่ยวข้องกับประชาธิปไตยกับพฤติกรรมการเมืองมักปรากฏสวนทางกัน (วิจิตร ศรีสอ้าน, ๒๕๒๔: ๑๒-๑๓)

ดังนั้น การพัฒนาสังคมจึงต้องอาศัย “การศึกษา” เป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจแก่สมาชิกในสังคม รวมทั้งพัฒนาทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมที่เอื้ออำนวยต่อแนวทางการพัฒนาสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย การศึกษาจึงเป็นกระบวนการรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมทางสังคม และเป็นตัวการในการกระตุ้นสังคมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อให้สังคมได้พัฒนา (วิจิตร ศรีสอ้าน, ๒๕๒๔: ๑๒) โดยแนวคิดที่สำคัญที่นำมาใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ มีด้วยกัน ๓ แนวคิด ได้แก่

๑) การศึกษาและความมั่นคงของชาติ การศึกษาได้รับการพิจารณาแล้วว่าเป็นกิจกรรมและกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับสังคมจิตวิทยา เป็นกระบวนการที่ปลูกฝังอบรมประชาชนให้มีความภาคภูมิใจผูกพันและมีความรู้สึกร่วมชาติ มีความยึดมั่นศรัทธาในสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมพลังอำนาจแห่งชาติ การศึกษาช่วยให้มนุษย์มีความเจริญงอกงามมีความเป็นคน (manhood) และเป็นกำลังคน (manpower) ที่มีประโยชน์ต่อสังคม การศึกษายังช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างประชาชนในชาติ อยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีอันเป็นที่ยอมรับของกันและกันมีความรู้สึกร่วมชาติร่วมแผ่นดิน การศึกษายังช่วยสร้างจรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ โดยอาศัยการวิจัย ค้นพบบุกเบิกแสวงหาความรู้ใหม่ ก่อให้เกิดความเป็นไททางวิชาการ ที่ช่วยให้ประเทศไทยพึ่งตนเองทางวิชาการได้ดีขึ้น และสามารถใช้ผลความก้าวหน้าทางวิชาการโดยเฉพาะทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในการพัฒนาประเทศ ด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาความมั่นคงของชาติปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญไม่น้อยกว่าปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง การทหาร เป็นปัจจัยเสริมสร้างความมั่นคงของชาติโดยส่วนรวม (วิจิตร ศรีสอ้าน, ๒๕๒๔: ๑๓-๑๔) ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคสมัยแห่งการพัฒนาเป็นสมัยที่พระราชอาณาจักรสยาม เข้าสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านอันมีผลกระทบมาจากบริบททางสังคมทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ผลกระทบดังกล่าวมีพระราชสำนักในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นจุดศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงและเปลี่ยนผ่านผลกระทบจากปัจจัยภายในเกิดจากกลุ่มสยามหัวใหม่ที่พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ โดยเฉพาะความศิวิไลซ์ (civilization) จากตะวันตกที่เรียกว่ายุคของความทันสมัย หรือ การทำให้เป็น

แบบตะวันตก (westernization) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ช่วงแห่งการเปลี่ยนผ่าน (ชาติรี ประกิตน นทการ, ๒๕๔๗: ๑๑) ซึ่งในทางกลับกันสิ่งต่างๆ เหล่านี้นับเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอก เช่น อิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพระราชอาณาจักร และการบรรลุวัตถุประสงค์ในการธำรงรักษาชาตินั้น ย่อมจะต้องเกิดจากความพร้อมจากปัจจัยภายในร่วมด้วย พระราชอาณาจักรในนามพระราชสำนักจึงจำเป็นต้องกระชับพระราชอำนาจให้ดำรงอยู่ พร้อมกับเปิดโลกทัศน์รับการเปลี่ยนแปลงของโลกไปอีกทางหนึ่งด้วย

จากพระราชประวัติในบทที่ ๑ นั้นจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามรักษาพระราชอำนาจในพระองค์ไว้ได้อย่างเมื่อมั่นคงแล้วเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ จากนั้นพระองค์ทรง “ธำรงรักษา” โดยการ “พัฒนา” พระราชอาณาจักรเป็นลำดับโดยใช้และยึดแบบแผนปฏิบัติต่างๆ ตามจารีตนิยม แต่ในขณะเดียวกันทรงสร้างรูปแบบการปฏิบัติแบบใหม่ คือ “การศึกษา” อำนาจและวิทยาการใหม่ๆ ของตะวันตกควบคู่ไปด้วยกันอีกทางหนึ่งด้วย ซึ่งในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องใช้การตีความผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจต่างๆ โดยมีพื้นฐานของการศึกษาในพระองค์ท่านเข้ามามีส่วนสำคัญในการวิเคราะห์ในกระบวนการต่างๆ ที่พระองค์ทรงปฏิบัติ เพื่อชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “ครุต้นแบบ” โดยเทคนิควิธีในการสอนของพระองค์ได้ถูกแทรกอยู่ภายในพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทำให้ประชาชนอยู่ดีมีสุข มีความรู้ เท่าทันอารยะประเทศจนเกิดเป็นกระบวนการถ่ายทอดและการเรียนรู้ในที่สุด

๒) พื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการศึกษา การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปที่ “คน” เป็นสำคัญ การจะทำให้คนมีคุณลักษณะที่พึงประสงค์ได้จำเป็นต้องใช้การศึกษาเข้ามาเป็นส่วนร่วม การเข้าถึงบริบททางการศึกษาของคนหรือสังคมมีปัจจัยที่แตกต่างกันรูปแบบการศึกษาจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเอื้อต่อปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้คนเข้าสู่การศึกษาได้มากที่สุด รูปแบบการศึกษาจะต้องสอดคล้องกับความเป็นไปของคน หรือ สังคมนั้นได้อย่างลงตัว การเรียนรู้เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ โดยสามารถศึกษาได้จาก ๓ รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งจะต้องมีการผสมผสานกันเพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพคนได้อย่างต่อเนื่อง เป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตและเพื่อชีวิตที่ดีขึ้น ซึ่งภาครัฐต่างก็ให้ความสนใจและพร้อมที่จะพัฒนาทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัยตามประกาศของมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๔๖ มีหลักการดังนี้ (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕ พร้อมกฎกระทรวงที่เกี่ยวข้องและพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ พ.ศ.๒๕๔๕)

๑. การศึกษาในระบบ (Formal Education) เป็นการศึกษาที่มีรูปแบบและระบบแบบแผนชัดเจน มีการ กำหนดวัตถุประสงค์ หลักสูตร วิธีการจัดการเรียนการสอน การวัดผล และการประเมินผลที่แน่นอน

๒. การศึกษานอกระบบ (Non-formal Education) เป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นและหลากหลายรูปแบบ ไม่มีข้อจำกัดเรื่องอายุและสถานที่ โดยมุ่งหมายให้เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพมนุษย์ มีการกำหนดจุดมุ่งหมาย หลักสูตร วิธีการเรียนการสอน สื่อ การวัดผลและประเมินผลที่สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งอาจแบ่งได้ ๓

ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทความรู้พื้นฐานสายสามัญประเภทความรู้และทักษะอาชีพ และประเภท ข้อมูลความรู้ทั่วไป

๓. การศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Education) เป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิต เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ การทำงาน หรือเรียนรู้จากบุคคล ครอบครัว สภาพแวดล้อม สื่อ ผู้เรียนเรียนรู้ได้ทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหลักสูตรชัดเจน ไม่มีระบบและรูปแบบของการจัดการศึกษาแน่นอนจนถึงไม่มีเลย หากแต่กิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดการเรียนรู้ ผู้เรียนมีความรู้ มีทักษะ มีเจตคติ เช่นเดียวกับการศึกษาอื่น ๆ

การที่จะส่งเสริมให้เกิดการศึกษาจนกลายเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น จำเป็นต้องปฏิรูปและส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยให้มีความสำคัญอย่างน้อยเท่าเทียมกับการศึกษาในระบบ ทั้งด้านการดำเนินงานและงบประมาณทั้งนี้ เพื่อ

๑. มุ่งพัฒนาสังคมไทยให้เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ อันจะเป็นกลไกสำคัญในการผลักดันยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศด้านเศรษฐกิจและสังคมของรัฐบาล

๒. ให้ประชาชนทุกคนได้รับโอกาสในการศึกษาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

๓. ให้ทุกภาคส่วนของสังคมมีสิทธิและมีหน้าที่ร่วมรับผิดชอบการจัดการศึกษาตลอดชีวิต

๔. ให้การเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นการจัดการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม ตอบสนองความต้องการและสอดคล้องกับสภาพและปัญหาของกลุ่มเป้าหมาย และบูรณาการ เข้าเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคม

สำหรับบุคคลที่ไม่อยู่ในระบบการจัดการเรียนการสอนทั้งในระบบ สามารถใช้ระบบการศึกษานอกระบบ และแบบอัธยาศัยเป็นช่องทางในการหาความรู้และพัฒนาตนอยู่ตลอดเวลา เพราะการศึกษาเป็นการศึกษาตลอดชีวิต แหล่งความรู้ใดสถานที่ใดที่มีคุณค่าระบบการศึกษาแบบอัธยาศัยสามารถเข้าไปดำเนินการได้ทั้งสิ้น หรือเรียกได้ว่าเป็นห้องเรียนเสมือน ในแง่ดีทำให้ผู้เรียนได้สัมผัสกับสถานที่ของข้อมูลนั้นได้สมจริง ทำให้เกิดความเข้าใจ ประทับใจ และซาบซึ้งในองค์ความรู้ และแหล่งข้อมูลนั้นได้ สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชนทางการศึกษาต้องช่วยกันระดมสมองที่จะช่วยให้ความสำคัญกับการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้เป็นการศึกษาแบบตลอดชีวิตอย่างจริงจัง โดยเสนอเป็นยุทธศาสตร์ทางการศึกษาในเชิงรุกเพื่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลมากที่สุด

อนึ่ง รูปแบบการเรียนรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ในมิติต่างๆ ได้อย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “การศึกษาตามอัธยาศัย” เป็นแนวพระปรีชาญาณที่สอดคล้องกับพระราชกรณียกิจมากที่สุด อันเนื่องจากพระจริยวัตรในพระองค์ที่ทรงเป็นบุคคลที่ใฝ่พระราชหฤทัยในการเรียนรู้ตลอดเวลา ตลอดทั้งยังทรงมีแนวพระราชดำริในการเลือกรับความรู้วิทยาการใหม่ๆ อันหลากหลาย ทั้งนี้การศึกษาตามอัธยาศัยในพระองค์ท่านจึงเป็นการศึกษาที่เป็นเครื่องมือที่สำคัญต่อการเข้าถึงและเข้าใจในบริบทต่างๆ ในสังคม รวมทั้งสามารถนำไปใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย ซึ่งเป็นในเครือเดียวกันกับ “การศึกษาตลอดชีวิต”

๓) แนวคิดของความเป็นครูต้นแบบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรูปแบบแนวพระราชดำริในการถ่ายทอดความรู้ ประหนึ่งเปรียบเสมือนครูที่สอนศิษย์ให้มีความรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้น การเปิดมุมมองเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติของ “ความเป็นครู” นั้นเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจ เมื่อพิจารณาจากพระราชกรณียกิจ ซึ่งมีทั้งทางการบ้านการเมือง สังคมวัฒนธรรมเหมือนอย่างรัชสมัยก่อนๆ หากพิจารณาให้ลุ่มลึกและถ่องแท้แล้ว จะเห็นได้ว่าพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติมีลักษณะเหมือนอย่าง “ครูที่สั่งสอนศิษย์” โดยปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านทางอักษรศาสตร์ ศิลปกรรม วิทยาศาสตร์ โบราณคดี เป็นต้น นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางตนเปรียบเสมือนครูต้นแบบได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบททางสังคม ลูกศิษย์ของพระองค์คือประชาชนของพระองค์นั่นเอง ในที่นี้จะขอนำเสนอแนวคิดและความหมายของความเป็นครูและครูต้นแบบที่ดีเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

“แนวคิดของครูต้นแบบ” ประวัติความเป็นมาของคำว่าครู ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ด้านที่ ๒ ปรากฏคำว่าปู่ บรรทัดที่ ๒๖ สลักหินคำว่า ปู่ครู จำเป็นต้องเลื่อนคำว่าครูมาสลักต้นบรรทัดที่ ๒๗ จึงอ่านได้คำว่า ...มีปู่ ครูนิสสัยมุต เกรมีมหาเถร ... เป็นต้น (สมน อมรวิวัฒน์, ๒๕๓๕: ๓๔) ครูจึงมีบทบาทที่สำคัญมาตั้งแต่โบราณกาลดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น บทบาทของครูได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมมาโดยตลอดไม่ว่าบทบาทหน้าที่จะอยู่สถานภาพของบุคคลใดตำแหน่งใด ถ้าได้ทำหน้าที่สั่งสอนอบรมศีลธรรมจรรยาพร้อมสรรพวิชาก็จะได้รับการกล่าวขานว่าครูด้วยทั้งสิ้น เราควรหันมาสนใจและให้ความสำคัญและความหมายของคำว่าครูได้อย่างถ่องแท้เสียก่อนเพื่อที่จะได้เข้าถึงแก่นแท้ที่แท้จริงของคำว่าครู ดังนี้

จากพจนานุกรมฉบับบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๔: ๒๒๔-๒๒๕) ได้ให้ความหมายของคำว่า “ครู” ไว้ดังนี้ “ผู้สั่งสอนศิษย์, ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์” และตามรูปศัพท์ คำว่า “ครู” มาจาก “ครู” ซึ่งแปลว่า หนัก สำคัญ ควรเคารพ มีค่าสูง

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ ได้ให้คำนิยามคำว่าครูหมายความว่า บุคคลกรวิชาชีพซึ่งทำหน้าที่หลักทางด้านการเรียนการสอนและการส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้เรียนด้วยวิธีการต่างๆ ในสถานศึกษาทั้งของรัฐและเอกชน

สาโรช บัวศรี (๒๕๓๗) ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นครูจะต้องมีลักษณะ ๒ ประการคือ เป็นทั้งนักปราชญ์และผู้ทรงศีล

สมน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓: ๔๖๘-๔๗๓) ได้ให้ความหมายครูจากหนังสือ สมบัติทิพย์ของการศึกษา พอสรุปความได้ดังนี้

๑. ครูคือมนุษย์ โดยครูเป็นสิ่งมีชีวิตเป็นผู้มีการพัฒนาการทางร่างกาย จิตใจ และเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์รวมทั้งมีจิตใจที่สูง

๒. ครูคือกัลยาณมิตร โดยเป็นเพื่อที่มีทั้งความจริงใจต่อกันและกัน และยังเป็นมิตรผู้ชี้แนะและช่วยเหลือให้เกิดความเจริญอย่างชอบธรรม หัวใจของครูจึงเป็นหัวใจของมิตร มิตรที่เป็นกัลยาณ คือ งดงามเที่ยงตรง เปี่ยมด้วยวิชาและกรุณาต่อศิษย์

๓. ครูคือผู้นำทางปัญญาและวิญญาณ โดยมีปัญหายังรู้สิ่งผิดชอบชั่วดี บุญ บาป ความจริงและความเท็จ ครูจึงเป็นแบบอย่างและเป็นแม่พิมพ์ ซึ่งครูจะไม่ครอบงำและบังคับให้เขาเป็น ทาสความคิดของครู

๔. ครูคือผู้มีศาสตร์และศิลปะ วิชาครูเป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง โดยมีพื้นฐานหนักแน่น มีหลักการและทฤษฎี มีวิธีการและแนวปฏิบัติ สามารถวิจัยและพัฒนาให้เกิดความรู้ใหม่ได้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ครุศาสตร์หรือศึกษาศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยการพัฒนามนุษย์ให้มีคุณภาพและคุณธรรม เป็น ศาสตร์ที่สร้างสรรค์ให้ชีวิตและจิตใจมนุษย์ให้เกิดคุณค่าต่อตนเองและส่วนรวม ดังนั้นครูจึงต้องได้รับการฝึกอบรมทั้งในวิธีที่เป็นระบบและในครรลองของประสบการณ์

๕. ครูคือผู้ดำรงและค้ำจุนความเป็นไทย โดยครูต้องรู้หลักและความเป็นไทยเป็น อย่างไร จัดการสอนโดยนำปรัชญาของไทยมาใช้รวมทั้งผสมผสานกับหลักการสากลอย่างไร เพื่อ เกิดผลที่กลมกลืนเหมาะสมกับสภาพของเด็กไทย ทั้งนี้ครูเป็นผู้พัฒนาชีวิต ความคิดและจิตใจแก่ศิษย์ ในเรื่องความเป็นไทยและธำรงคุณค่าความเป็นไทยเอาไว้

ดังความข้างต้นจะเห็นได้ว่าผู้ที่ดำรงความเป็น “ครู” จะต้องเป็นผู้ที่มีความพร้อมใน คุณลักษณะต่างๆ เพื่อเป็นแบบอย่างในการสอนสั่ง และพัฒนาทั้งศิษย์และบุคคลโดยทั่วไป เมื่อพิจารณาแนวคิดและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สามารถ อธิบายคุณลักษณะของความเป็นครูได้ครบทั้ง ๕ ประการข้างต้นได้เป็นอย่างดี ถือได้ว่าทรงเป็นครู ต้นแบบและเป็นครูผู้เปี่ยมไปด้วยจิตวิญญาณ พร้อมทั้งจะพัฒนาศิษย์ในนามของประชาชนและ ประเทศชาติควบคู่ไปกับการให้ความรู้และการพัฒนาอีกทั้งยังคงธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของ สังคมไทยให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วกัน

วิชาความรู้ที่มีความสำคัญที่มีผลต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของความเป็นชาติ และสถาบันพระมหากษัตริย์ให้ คงอยู่คู่กับสังคมไทย เมื่อมาพิจารณาแล้วการใช้วิชาภูมิความรู้ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาไทยนับเป็นสิ่ง ที่สำคัญ และมองข้ามมิได้ที่จะนำมาพิจารณาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญในงานวิจัยชิ้นนี้ ในที่นี้จะได้อธิบายความหมายของคำว่าภูมิปัญญาที่นำมาใช้ในเรื่องของการถ่ายทอดความรู้เพื่อการธำรงและ พัฒนาประเทศชาติต่อไป

จากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๔: ๘๒๖) คำว่า “ภูมิปัญญา” หมายถึง พื้นความรู้ความสามารถ

“ภูมิปัญญา” ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Wisdom (นฤมล บุณนิม, ๒๕๔๔: ๔๐) คือ ความรู้ที่ได้สั่งสม สืบทอดและปฏิบัติสืบทอดกันมาในการแก้ปัญหาต่างๆ ที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้จากคนรุ่นสืบทอดไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านทางการถ่ายทอดแบบต่างๆ โดยปกติ เชื่อกันว่าภูมิปัญญาของเผ่าต่างๆ นั้น อาจสืบทอดโดยกระบวนการต่างๆ เช่น

๑. การแสวงหาหรือการค้นพบโดยกระบวนการค้นคว้าวิจัย (Discovery)
๒. การประดิษฐ์คิดค้นและการทดลอง (Inventory)
๓. การสร้างสมพัฒนาการ (Accumulation)

๔. การถ่ายทอด สืบทอดทางการศึกษา (Education-Imitation)

๕. การแพร่สอน (Diffusion)

แก่นความคิดที่แสดงถึงภูมิปัญญาไทยสมัยโบราณการเรียนการสอน เริ่มขึ้นที่วัดครู คือ พระสงฆ์ที่มีความรู้ในทางธรรมอักขระวิธีและศิลปะวิทยาการอื่นๆ นักเรียนคือ ลูกหลานของชนชั้นปกครอง ชุนนาง หรือสามัญชน ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาหรือเรียกว่าเด็กวัดหรือศิษย์วัด จากนั้นอาจจะบรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นภิกษุเล่าเรียนวิชาการ ลูกศิษย์จะศึกษาเล่าเรียนด้วยความรักความเคารพจึงเกิดความลึกซึ้งระหว่างครูกับศิษย์ ครูจึงเป็นปูชนียบุคคล ลูกศิษย์ต้องให้ความเคารพบูชา ครูจะให้ความเมตตาปราณีต่อศิษย์ตลอดทั้งถ่ายทอดวิทยาการจนมีความรู้ความสามารถถึงขั้นเป็นครูสอนผู้อื่นต่อไปได้ทั้งในด้านการอ่าน เขียนภาษาไทยและบาลี พระพุทธศาสนา หรือความรู้พิเศษจนกลายเป็นอาชีพอื่นๆ ได้ เช่น วิชาแพทย์ วิชาโหราศาสตร์ วิชาช่างก่อสร้าง ช่างวาดช่างแกะสลัก ช่างหล่อพระพุทธรูป วัดจึงเป็นศูนย์กลางความเจริญทางศิลปะวิทยาการมาแต่อดีต (สุมน อมรวิวัฒน์, ๒๕๓๕: ๔๐ และ ๔๓)

นอกจาก “วัด” ที่เป็นศูนย์กลางของการศึกษาในสังคมไทยโบราณแล้ว ยังมี “พระราชสำนัก หรือ วัง” ที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ฝึกหัดอบรมที่สำคัญกับกลุ่มสังคมที่มีความพิเศษ เริ่มตั้งแต่เหล่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ระดับสูงไปจนถึงระดับล่าง กุลบุตรกุลธิดาของเหล่าบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และคหบดีผู้มีทรัพย์ที่ใช้ความสัมพันธ์กับระบบเครือญาติในการฝากฝังและถวายตัว ตามสำนักและตำแหน่งต่างๆ ของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความรู้ความชำนาญในแต่ละเรื่องไป เช่น สำนักพระองค์เจ้ากฤษณา พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๓, สำนักพระองค์เจ้าโสมวดี พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๔, สำนักคุณเฒ่าแก่ทับในรัชกาลที่ ๔ สำนักการศึกษาที่ตั้งอยู่ในวังนั้นได้พัฒนาไปสู่แหล่งเรียนรู้ที่มีการจัดระบบในรูปแบบของโรงเรียนสำหรับนักเรียนชาย หรือ ราชกุมาร เช่น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชกุมาร สภาพของโรงเรียนดังกล่าวมีเจ้านายระดับพระราชโอรส และหม่อมเจ้าชายชั้นเล็กๆ ภายในห้องมีการใช้กันฉากญี่ปุ่นไว้ระหว่างห้องเรียนเรียกว่า “ห้องหมา” นอกจากนี้ยังมีการสอนภาษาอังกฤษ ซึ่งมีการแบ่งเป็นเกรดถึงชั้นที่ ๔ อันเป็นชั้นสูงสุดในเวลานั้น (อรรถชิวประวัติ กรมหมื่นพิทยาลภพพิทยากร, ๒๕๕๖: ๑๖ และ ๓๒) นอกจากนี้ยังมีการฝึกงานทางราชการต่างๆ ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้เป็นไปเพราะสอดคล้องกับวิชาความรู้ในระดับสูงต่อไป ซึ่งวิชาความรู้ดังกล่าวจะต้องเรียนควบคู่กันทั้งวิชาที่ว่าด้วยธรรมเนียมจารีตประเพณี และวิชาความรู้ที่ทันสมัยซึ่งสอดคล้องกับบริบทสังคมในช่วงนั้นๆ

ทั้งนี้ผู้ศึกษาจะศึกษาแนวคิดทั้ง ๓ ประเด็น คือ ๑) ความมั่นคงของพระราชอาณาจักร (และพระราชอำนาจ) ๒) การศึกษาตามอริยาคัยและ ๓) ความเป็นครูต้นแบบ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นเหตุเป็นผลต่อแนวพระราชดำริต่อการได้มาซึ่งองค์ความรู้ในพระองค์ที่มีเครื่องมือ คือ “การศึกษา” ส่งผลให้เกิดการบำรุงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบไปสู่อาณาประชาราษฎร์อย่างที่มีเคยปรากฏมาก่อน นอกจากนี้การวิจัยที่จะช่วยให้งานดังกล่าวมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น จึงจำเป็นต้องใช้ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์มาเป็นส่วนประกอบในการศึกษาข้อมูลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องและลุ่มลึก โดยมีสาระสำคัญดังนี้

๒.๑.๒ ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ทำหน้าที่รับใช้มวลมนุษยชาติด้วย “ความรู้” และ “ความจริง” ซึ่งนักประวัติศาสตร์จะเป็นผู้นำเสนอ ดังนั้นนักประวัติศาสตร์จึงต้องมีการแสวงหาความรู้และความจริงตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ เพราะเหตุว่า ความรู้และความจริง ในทางประวัติศาสตร์ผูกติดอยู่กับอดีตซึ่งผ่านพ้นไปแล้วและไม่มีวันจะหวนคืนมาอีก นักประวัติศาสตร์จึงมีหน้าที่พลิกฟื้นอดีตให้กลับมามีชีวิต โดยอาศัยหลักฐานที่หลงเหลืออยู่เป็นเครื่องมือ ดังนั้นความสมบูรณ์ของวิชาประวัติศาสตร์ในเบื้องต้นจึงขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของหลักฐานและความสามารถของนักประวัติศาสตร์ ในการนำหลักฐานเหล่านั้นมาใช้ นักประวัติศาสตร์จึงจำเป็นต้องรู้เทคนิคในการสร้างอดีตขึ้นมาใหม่ ซึ่งเรียกว่า “วิธีการทางประวัติศาสตร์” (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๓) ซึ่งแนวทางการศึกษาทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นเทคนิควิธีวิจัยที่จะได้ข้อมูลพร้อมทั้งหลักฐานที่มีภาพความชัดเจนและถูกต้อง

วิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการศึกษาทางประวัติศาสตร์ไทย ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จะต้องมองประวัติศาสตร์ในมุมมองที่กว้างขึ้นทั้งในด้านเนื้อหาและการวิเคราะห์และยังเพื่อให้มองเห็นถึงประโยชน์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ได้ชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้น มีความแตกต่างจากงานประวัติศาสตร์ก่อนๆ อย่างมากมายทั้งในด้านเนื้อหา การวิเคราะห์ การใช้หลักฐานและการนำเสนอข้อมูล สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เรียกว่าวิธีการทางประวัติศาสตร์ประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญ ๕ ขั้นตอน (แถมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๑๒๑-๑๒๓, ๑๒๘ และ ๑๓๒ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๕๓-๕๕) ดังนี้

๑. การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ หรือการกำหนดเป้าหมายในการค้นคว้า คือ การกำหนดหัวข้อการศึกษา หรือการระบุปัญหาที่ชัดเจนว่าจะศึกษาประวัติศาสตร์ในเรื่องอะไร การตั้งคำถามจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความอยากรู้อยากเห็นของผู้ศึกษา คำถามสำคัญทางประวัติศาสตร์ได้แก่

ใคร หมายถึง บุคคลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นั้นๆ

อะไร หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้น

ที่ไหน หมายถึง สถานที่เกิดหรือที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นๆ

เมื่อไหร่ หมายถึง เวลาที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้น

ทำไม หมายถึง เหตุที่ทำให้สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้น และผลที่เกิดตามมาจากสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นๆ ทำไมจึงเป็นคำถามที่สำคัญที่สุด หรือเป็นหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์และสรรหาคำตอบด้วยเหตุและผล

ดังนั้นนักประวัติศาสตร์จะต้องเริ่มงานของตนเองด้วยความประสงค์ที่ชัดเจนว่าจะศึกษาอะไร กล่าวคือจะต้องมีการตั้งคำถาม คำถามที่ดีจะทำให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ดี ซึ่งหมายความว่า คำถามนั้นจะต้องเป็นคำถามที่ตอบได้ จะต้องเป็นคำถามนำไปสู่การค้นคว้าที่ลึกและกว้างออกไป และจะต้องเป็นคำถามที่ท้าทายต่อสติปัญญาในการแสวงหาคำตอบด้วยเหตุและผล

๒. การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลังจากที่กำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจนว่าจะศึกษาเรื่องใดแล้ว นักประวัติศาสตร์ต้องเข้าใจว่าเครื่องมืออย่างใดที่สามารถจะนำตนเองเข้าไปอยู่ในอดีตให้ใกล้กับความเป็นจริงมากที่สุด คือ หลักฐาน ซึ่งมีอยู่หลากหลายและกระจัดกระจาย และมีความสมบูรณ์ในตัวเอง นักประวัติศาสตร์หรือผู้ศึกษาจำต้องรวบรวมหลักฐานทุกประเภทให้ได้มากที่สุด เครื่องช่วยในการหาหลักฐาน เช่น บรรณานุกรม บทคัดย่อทางประวัติศาสตร์ นามานุกรมประวัติบุคคล สารานุกรม วิทยานิพนธ์ วรรณคดีประเภทต่างๆ ได้แก่ วรรณคดีบทความ วรรณคดีวารสาร วรรณคดีสิ่งพิมพ์ใหม่ๆ จะเป็นประโยชน์แก่นักประวัติศาสตร์มาก ซึ่งในขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ต้องใช้เวลาและผู้ศึกษาต้องมีความอดทน เพื่อให้ได้หลักฐานประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาที่ตั้งไว้ให้มากที่สุด

การรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์

ความสำคัญของประวัติศาสตร์พิจารณาได้จากประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์กับอดีต พฤติกรรมและการรับรู้ของมนุษย์ ความเจริญและความเสื่อม ดังนั้นประวัติศาสตร์จึงทำให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ความเป็นมาและวิวัฒนาการของมนุษย์ในอดีตประสบการณ์ของมนุษย์ในประวัติศาสตร์เป็นบ่อเกิดแห่งความรู้ที่สำคัญยิ่งของมนุษย์ในสมัยต่อมาเป็นบทเรียนที่มีค่าช่วยให้มนุษย์ในรุ่นต่อมาใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตามวิถีทางที่ถูกต้อง เป็นการช่วยให้มนุษย์มีวิวัฒนาการตามแนวทางที่เหมาะสม ประวัติศาสตร์ช่วยรักษาความต่อเนื่องระหว่างอดีต ปัจจุบันและอนาคต ยิ่งกว่านั้นประวัติศาสตร์ของทุกชาติมักมีการศึกษาและจดบันทึกไว้ จึงทำให้อนุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ “รากเหง้า” ของตนเอง ทำให้เกิดความเข้าใจและภาคภูมิใจในชาติของตน (ปิยนาค บุนนาค, ๒๕๕๒: ๖-๗)

การรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคำถามหรือการศึกษาที่จะทำการศึกษาค้นคว้าหาความจริงให้มากที่สุด ทั้งนี้เพื่อเป็นการจัดกลุ่มหลักฐานถูกต้องกับเนื้อหาในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแสวงหาหลักฐานต่างๆ ที่มีลักษณะแตกต่างกันไปจึงมีความจำเป็น โดยหลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ตามลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๒๒)

๑) หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานประเภทสื่อทัศนและหลักฐานประเภทบุคคล ฯลฯ

๒) หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก ตำรา นวนิยาย พงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึกรายการประจำวัน วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์ รายงานการวิจัย ฯลฯ

คุณค่าและคุณภาพของความน่าเชื่อถือของหลักฐานต่างๆ ข้างต้นที่จะทำให้เกิดการศึกษาค้นคว้าวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๕, ปิยนาค บุนนาค, ๒๕๕๒: ๒, ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) คือ หลักฐานปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) ดังนี้

๒.๑ หลักฐานชั้นต้น (Primary source) หรือ หลักฐานปฐมภูมิ หมายถึง บันทึกรายการประจำวันหรือคำบอกเล่าของผู้เกี่ยวข้อง กับเหตุการณ์หรือผู้พบเห็นเหตุการณ์ตลอดทั้งผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ นอกจากนี้ยังได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ป้อมปราการ และเหรียญตรา รวมทั้งหลักฐานประเภทบุคคลที่มีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์หรือเห็นเหตุการณ์นั้นด้วย

ตนเอง เป็นต้น หลักฐานประเภทนี้มีคุณค่ามากเพราะจะช่วยให้การศึกษานั้นๆ มีน้ำหนักของความจริงและความน่าเชื่อถือได้มาก แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ ในการใช้หลักฐานของผู้ศึกษาด้วย อาทิ ลายพระหัตถ์ เอกสารต่างๆ จดหมายเหตุ ซึ่งเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้น ที่ผู้ค้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งได้บันทึกรวบรวมเก็บไว้หรือเป็นข้อมูลถูกมองข้ามไปแล้วในอดีตในรูปแบบหลักฐานชั้นต้นเช่นเดียวกัน (Michael, ๑๙๙๓: ๙)

๒.๒ หลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) หมายถึง บันทึกหรือคำบอกเล่าซึ่งได้มีการจัดทำขึ้นหลังจากที่เหตุการณ์นั้นๆ ได้เกิดขึ้นแล้ว โดยอาศัยคำบอกเล่าที่เล่าสืบต่อกันมา หรือจากบันทึกที่คัดลอกสืบทอดกันมา ซึ่งอาจทำให้ข้อเท็จจริงผันแปรไปจากเรื่องเดิมไม่มากนัก (ปิยนารถ บุณนาค, ๒๕๒๐: ๖๖-๖๗)

การรวบรวมหลักฐานประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มิได้หมายความว่าหลักฐานเหล่านั้นจะสามารถนำมาใช้ได้ทันที ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลของหลักฐานนั้นๆ ยังไม่ได้รับการตรวจสอบ วิเคราะห์และเลือกสรร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุดและตรงประเด็นที่ต้องการจะศึกษามากที่สุดจะต้องผ่านขั้นตอนที่ ๓ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ ซึ่งจะทำให้ผลวิเคราะห์หลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าเชื่อถือและมีความถูกต้องมากที่สุด

๓. การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ เมื่อได้หลักฐานต่างๆ แล้วต้องตรวจสอบความน่าเชื่อถือและจัดลำดับความสำคัญว่ามีความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษามากน้อยเพียงไร และนำมาวิเคราะห์ตีความเพื่อหาข้อเท็จจริงหรือความเป็นจริงที่มีอยู่ในหลักฐานนั้นๆ และเมื่อได้ข้อเท็จจริงแล้วต้องเลือกสรรว่า ข้อเท็จจริงจากหลักฐานใดมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายหรือคำถามที่กำหนดไว้บ้าง ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดที่ไม่เกี่ยวข้องก็ต้องแยกแยะออกไป ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายที่ศึกษาก็นำมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งจะต้องพิจารณาด้วยความรอบคอบและมีหลักเกณฑ์ เนื่องจากหลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนมากดังนั้นจำเป็นจะต้องมี วิธีการดังนี้

การคัดเลือกหลักฐาน การวิเคราะห์ ตีความ ประเมินหลักฐาน

จากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและหลักฐานทุติยภูมินำมาสู่กระบวนการคัดเลือกหลักฐานที่มีความสำคัญและน่าเชื่อถืออันจะนำไปสู่ข้อเท็จจริง เมื่อรวบรวมข้อมูลหลักฐานและคัดเลือกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือแล้ว ลำดับต่อมาให้นำหลักฐานเหล่านั้นมาตรวจสอบ วิเคราะห์ ตีความเพื่อประเมินคุณค่าของหลักฐาน เนื่องจากการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เป็นการแสวงหาข้อเท็จจริงของสิ่งต่างๆ เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านมาแล้วในอดีต จึงมักต้องใช้ข้อมูลซึ่งมาจากรายงานของผู้ที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์หรือพยานในเหตุการณ์ ดังนั้นการวิเคราะห์ข้อมูลจึงจำเป็นจะต้องใช้ความรอบคอบและระมัดระวังมากเป็นพิเศษ เพื่อให้ได้มาซึ่งความจริงในสิ่งนั้น ในการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์มีการตรวจสอบและการประเมินคุณค่าในส่วนหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า การวิพากษ์หลักฐาน ซึ่งมีวิธีการ ๒ ขั้นตอนดังนี้ (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๓-๔๕)

๑. การประเมินภายนอก (External criticism or External appraisal)

เป็นการตรวจสอบหาความแท้ของหลักฐานเอกสารหรือตรวจสอบว่าเป็นเอกสารดั้งเดิมหรือไม่อย่างไร ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการตรวจสอบและพิสูจน์แหล่งที่มาของข้อมูล เช่น อาจใช้การตรวจสอบลายเซ็น ลายมือ ต้นฉบับ การสะกดคำ การใช้ภาษา สำนวนโวหารในการเขียน ตลอดจนค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องในสมัยเดียวกัน เป็นต้น โดยตรวจสอบถึงลักษณะทั่วไปของหลักฐานเอกสารนั้นในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ ใครเป็นผู้แต่ง เวลาที่เขียนหรือแต่ง ลักษณะการเขียนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเอกสารอื่นๆ

๒. การประเมินผลภายใน (Internal criticism or Internal appraisal)

หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการตรวจสอบที่เน้นการวิเคราะห์ในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระของเอกสารนั้นๆ และนำเนื้อหาความในเอกสารนั้นๆ ไปเปรียบเทียบกับความในเรื่องเดียวกันที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอื่นๆ เพื่อตรวจสอบว่าความในเอกสารนั้นๆ กล่าวตรงตามยุคสมัยและสอดคล้องกับหลักฐานอื่นๆ ที่มีอายุร่วมสมัยหรือไม่มีความถูกต้องและมีคุณค่าเพียงใด

การประเมินผลภายนอกและภายในเพื่อตรวจสอบหลักฐานและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยหลักฐานประเภทเอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น มีความน่าเชื่อถือได้มากเพราะอยู่ติดกับเหตุการณ์หรือร่วมสมัยแต่ต้องพิจารณาให้ถี่ถ้วนมีหลักในการวิเคราะห์ เช่น เอกสารที่น่าเชื่อถือมากที่สุดเช่น คำสั่ง ระเบียบข้อบังคับ ประชุมประกาศ กฎหมาย ภาษี พระราชทัณฑ์ พระราชทานกิจรายงานปกปิด บันทึกความทรงจำ อัตชีวประวัติ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรอง ก็สามารถให้ข้อมูลแก่นักประวัติศาสตร์ได้แต่ต้องผ่านการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลเช่นเดียวกัน ซึ่งต้องมีการตรวจสอบข้อมูลบางประการที่น่าเสนอว่าถูกต้องหรือไม่ ก่อนจะนำหลักฐานนี้ไปอ้างอิง (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔-๑๑๕)

๔. การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์ตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ยังไม่จบสิ้นลงถึงแม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้ข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวบรวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้นๆ มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล ในการสังเคราะห์ข้อมูลในการสังเคราะห์ข้อมูลนี้ ต้องใช้แนวทางจากปัญหาหรือคำถามที่ตั้งไว้เพื่อศึกษาเป็นหลักเสมอ โดยเริ่มจากคำถามว่า อะไรเกิดขึ้น เกิดขึ้นที่ไหน เกิดขึ้นเมื่อใด ทำไมจึงเกิดขึ้น เหตุการณ์ที่แท้จริงเป็นอย่างไร ผลของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เหตุการณ์ที่เกิดมีความหมายอย่างไรต่ออดีต ปัจจุบันและหรืออนาคตอย่างไรหรือไม่

๕. การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เป็นขั้นตอนสุดท้ายของวิธีการทางประวัติศาสตร์ เมื่อสังเคราะห์ข้อเท็จจริงที่ได้มาจากหลักฐานประวัติศาสตร์ หรือที่เรียกว่าข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ตั้งเป้าหมายไว้แล้ว โดยเป็นการแสวงหาความหมาย คุณค่าและความสัมพันธ์ของข้อมูล ซึ่งผ่านการตรวจสอบความเที่ยงแท้ของหลักฐานข้างต้น จากนั้นนักประวัติศาสตร์ต้องอธิบายคำตอบที่น่าพอใจและมีเหตุผล นับว่าเป็นขั้นตอนที่ยากที่สุด จากนั้นต้องนำเสนอเผยแพร่ให้ผู้อื่นได้รับรู้ ในการนำเสนอเผยแพร่ ในรูปของบทความ หนังสือ รายงาน ในการนำเสนอต้องเรียบเรียงหัวข้อให้มี

ความสัมพันธ์สอดคล้องกัน ต้องมีการอ้างอิงถึงแหล่งข้อมูลหลักฐานที่ได้มาเพราะจะทำให้ผลงานที่นำเสนอมีความน่าเชื่อถือมีเหตุและผล นอกจากนี้ภาษาที่เขียนต้องสละสลวยและเข้าใจง่าย

จากระเบียบวิธีวิทยาข้างต้นดังกล่าวเป็นการเสนอรูปแบบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ที่จะได้นำข้อมูลหลักฐานพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจจำนวนมากในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาศึกษาอย่างเป็นระบบ เพื่อให้เห็นกรอบหรือขอบเขตของวิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่นำมาใช้กับร่วมกับศาสตร์และแนวความคิดทางพัฒนศึกษาศาสตร์มาใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วิธีการทางประวัติศาสตร์กับพัฒนศึกษาศาสตร์ พัฒนศึกษาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาถึงการพัฒนาเป็นวิชาที่ต้องอาศัยสหวิทยาการเป็นเครื่องมือเพื่อจะได้ข้อมูลทั้งในเชิงลึกและกว้างขวางออกไปเพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้มีหน้าที่ที่จะทำการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นพัฒนาองค์กร พัฒนาชุมชน พัฒนาการบริหารและการจัดการอื่นๆ ซึ่งได้นำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าสู่ประเทศชาติต่อไป (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๖-๑๑๗)

การใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ย่อมจะก่อให้เกิดประโยชน์ดังนี้

๑) ทำให้ทราบความเป็นมาของปัญหาหรือสภาวะการณ์ใดใดที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันว่าในอดีตที่ผ่านมาเป็นอย่างไร เพื่อจะได้ค้นหาถึงความต่อเนื่องของปัจจัยปัญหาเหล่านั้นได้

๒) ในการศึกษาถ้าพบเอกสารที่เป็นเอกสารและผู้ศึกษาต้องการได้ข้อมูลที่บอกความจริงให้ได้มากที่สุดก็อาศัยวิธีการวิเคราะห์เอกสารหรือการวิเคราะห์ข้อมูลตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ ก็จะได้ “ความจริง” ที่มีความน่าเชื่อถือได้มากที่สุด

๓) จะทำให้เราสามารถทราบถึงภูมิหลังทางด้านต่างๆ เช่น ภูมิหลังทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมชุมชน หรือสถาบันนั้น

ในการศึกษาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์จำเป็นต้องอาศัยความรู้ในศาสตร์ต่างๆ มาใช้ ดังนั้นวิธีการทางประวัติศาสตร์จะมีบทบาทเมื่อต้องการทราบความเป็นมาของปัญหา ความเป็นมาของชุมชน ความเป็นมาของสถานการณ์ที่มีความสืบเนื่องมาจากอดีต หรือความเป็นมาของสถานการณ์ต่างๆ ที่มีมาก่อนหน้าสภาพการณ์ปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การทหาร ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ฯลฯ

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้มี ๒ กลุ่ม คือ ๑) งานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์ และ ๒) งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ งานวิจัยเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลในการนำมาใช้ในการศึกษาและสนับสนุนเรื่องราวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีทั้งด้านการศึกษาและทางด้านประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยของพระองค์ โดยนับได้ว่าเป็นพื้นฐานของข้อมูลการศึกษาที่มีความสำคัญที่มีผู้ศึกษาให้ความสำคัญมาโดยตลอด นอกจากนี้ผู้ศึกษายังได้นำงานวิจัยในช่วงหลังจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวมานำเสนอร่วมในข้อมูลส่วนนี้ด้วยนั้น เนื่องจากผู้ศึกษาเห็นว่าระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงรอยต่อหรือช่วงเปลี่ยนผ่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ที่จะสามารถเห็นแนวพระราชดำริและพระราชกรณียกิจที่ต่อเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมราชชนก ดังที่พระองค์ทรงวางรากฐานในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรไว้ในหลายเรื่องส่งผลให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินตามรอยทางต่างๆ นั้นอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมในกาลต่อมานับได้ว่าข้อมูลงานวิจัยดังกล่าวเป็นการสนับสนุนความต่อเนื่องของการธำรงรักษา การพัฒนาพระราชอาณาจักร ผ่านจากกระบวนการถ่ายทอดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างไว้ในหลายประการ และในงานวิจัยที่น่าเสนอมิต่างนี้

๒.๒.๑ งานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (๒๕๒๙) การศึกษากระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปโรงเรียนเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งในการรักษาเอกราชของไทยระหว่างพ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๖๔ (ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การวิจัยได้ศึกษาถึงสาเหตุทางต่างๆ ที่เห็นปัจจัยในรัฐบาลไทยในช่วงพ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๖๔ ยอมรับเอาการศึกษาในรูปโรงเรียนมาเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งในการรักษาเอกราชของชาติ โดยมีสาเหตุสำคัญๆ คือ ความยากลำบากจากรัฐธรรมนูญตะวันตกต่อเอกราชของไทย ความล่าช้าภายในประเทศและความพยายามที่จะดึงเอาพระราชอำนาจกลับมาสู่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ จากสาเหตุหลักๆ ดังกล่าวนี้นำให้ต้องมีการเตรียมบุคคลากรที่มีคุณภาพในปริมาณที่มากเพื่อตอบโต้การทำลายทั้ง ๓ ประการข้างต้น ซึ่งการจัดการเตรียมบุคคลากรที่มีคุณภาพในปริมาณที่มากนั้นจะต้องใช้การศึกษาแบบดั้งเดิมที่จะจัดสอนใน วัด และบ้านต่อไปไม่ได้อีกแล้ว จึงต้องหันมารับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนอันเป็นระบบการศึกษาที่สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้สำหรับการรวมกระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนมาใช้นั้นได้พบว่า บรรดาผู้นำของประเทศได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษารูปแบบโรงเรียนเป็นอย่างสูง แต่การแพร่ขยายของการศึกษาในรูปโรงเรียนเป็นไปไม่รวดเร็วเท่าที่ควรเนื่องจากคนทั่วไปยังไม่เข้าใจถึงความสำคัญของการศึกษาในรูปโรงเรียนมากนัก และพื้นฐานเดิมเป็นคนละอย่างกับสิ่งที่จัดขึ้นมาใหม่นี้ ส่วนการเปรียบเทียบการยอมรับเอาการศึกษาในรูปโรงเรียนในระดับนโยบายระดับสั่งการและระดับปฏิบัติการนั้นปรากฏว่ามีข้อขัดข้องในทุกๆ ระดับ แม้แต่ในระดับนโยบาย ระดับการสั่งการและระดับปฏิบัติการนั้นปรากฏว่ามีข้อขัดข้องในทุกๆ ระดับ แม้แต่ในระดับนโยบายเองก็ยังมีข้อขัดแย้งระหว่างระหว่างกระทรวงต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติกับกระทรวงธรรมการมาโดยตลอด และเมื่อมีการสั่งการและปฏิบัติแล้วก็ยังเกิดปัญหาความขัดข้องไม่ว่าจะเป็นการแปลความวิธีการปฏิบัติและการบริหารที่ซุกซนลึกลับอยู่ตลอดเวลา ผลกระทบของการใช้การศึกษาในรูปโรงเรียนที่มีต่อการพัฒนาประเทศไทยในระยะต่อมานั้นมีอย่างมหาศาล อุปมาเหมือนกับผลกระทบมาจากการเปลี่ยนการผลิตสินค้าด้วยมือที่ละชิ้นมาเป็นการผลิตสินค้าครั้งละจำนวนมากโดยเครื่องจักร (Mass Production) ซึ่งการศึกษาในเรียนสามารถผลิตบุคคลากรที่มีคุณภาพสูงและปริมาณมากได้ดีการศึกษาในรูปแบบดั้งเดิม ผลกระทบที่เห็นได้ก็คือการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ.๒๔๗๕ ซึ่งคงไม่มีใครปฏิเสธ การศึกษาครั้งใหญ่

อุษณีย์ ธโนศวรรย์ (๒๕๔๕) การศึกษาในระบบ : ปฏิบัติการทางอำนาจผ่านความรู้และการสร้างความเป็นอื่นให้กับชุมชนหมู่บ้าน (ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การวิจัยนี้ได้เผยให้เห็นถึงเบื้องหลังของการสถาปนาการศึกษาในระบบโรงเรียนให้เป็นวาทกรรมหลัก รวมทั้งผลการวิจัยต่างๆ และประสบการณ์จริงของคนในชุมชนหมู่บ้านที่ได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึกคือ ตัวบทสำคัญในการวิเคราะห์ เบื้องหลังการกระบวนการก่อรูปและการสร้างความหมาย ความสำคัญของการศึกษา คือ อำนาจอุดมการณ์ทุนนิยมตะวันตกและความรู้ที่ตั้งบนฐานของหลักการและเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ที่ถูกใช้เป็นฐานในการจัดระเบียบให้กับการศึกษาและด้วยภาคปฏิบัติการทางอำนาจที่เข้าไปจัดกระทำกับชุมชนหมู่บ้านในรูปแบบของการศึกษาในระบบโรงเรียน ส่งผลให้ความรู้และอัตลักษณ์ของชุมชนสลายลงและเบียดบังคับให้ชุมชนตกอยู่ในฐานะตำแหน่งของ “ความเป็นอื่น” คือ เป็นที่ที่ไม่รู้จักจัดกระทำดำเนินการต่างๆ ได้ด้วยตนเอง ต้องพึ่งพิงหรือยอมตามองค์กร สถาบัน หรือบุคคลภายนอกชุมชนที่มีความรู้หรืออำนาจเหนือกว่า

ศรีชัย พรประชาธรรม (๒๕๔๗) วงศาวิทยาว่าด้วยระบบการศึกษาไทย (ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การสืบสาววงศาวิทยาว่าด้วยระบบการศึกษาไทย เผยเรื่องราวยุคสมัยของระบบการศึกษาไทยสองยุค ได้แก่ ยุคสมัยการศึกษาแบบจารีต และยุคสมัยการศึกษาแบบสมัยใหม่ ในยุคการศึกษาแบบจารีต วงศ์วานของความรู้ด้านวิถีชีวิตและศาสนา ความเชื่อเถลิงอำนาจเป็นวาทกรรมหลักของยุคสมัย ส่วนในยุคการศึกษาแบบสมัยใหม่ วงศ์วานของความรู้ด้านศาสตร์เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นวาทกรรมหลัก ซึ่งได้สั่นคลอนองค์ความรู้ของชาวบ้านให้กลายเป็นความรู้ที่ถูกกดทับ

การสืบสาววงศาวิทยาว่าด้วยระบบการศึกษาไทย เป็นการศึกษาวงศ์วานของความรู้ซึ่งได้จากการสนทนา โดยมีฐานคิดว่าชาวบ้านมีประวัติชีวิตการศึกษา ความรู้ ทศนการมองโลกจึงมีเรื่องเล่าต่างกัน ชาวบ้านเก็บภาพระบบการศึกษาแบบจารีตมาเผยให้เห็นว่ามีความรู้ ความจริงที่เคลื่อนไหวมีการปรับตัว ด้วยการสร้างความรู้เพื่อการดำรงชีวิต อย่างมีศักดิ์ศรี เมื่อระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ใช้ความรู้สมัยใหม่ผ่านโรงเรียนเข้าสู่ชุมชน คนพึ่งพิงความรู้ศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ชาวบ้านตกอยู่ภายใต้วาทกรรมการศึกษากระแสหลัก ซึ่งมีเจตจำนงเพื่อให้เห็นชุดความจริงว่าความรู้เชิงศาสตร์มีมาตรฐานกว่าความรู้ชาวบ้าน ความหมายความสำคัญของวงศ์วานของความรู้ชาวบ้านให้ขาดตอนลงเพื่อสนองเจตจำนงเพื่ออำนาจของกลุ่มผู้สร้างความรู้ทันสมัย ด้วยความแยบยลของการใช้เทคนิควิทยาเชิงอำนาจ ชาวบ้านจึงไม่รู้สึกรว่าอยู่ภายใต้การกำกับของวาทกรรมทางศาสตร์เศรษฐกิจ การเมืองแบบทันสมัย ชาวบ้านสร้างปฏิบัติปะทะประสานด้วยการฟื้นฟูความรู้ดั้งเดิมมาใช้ สร้างความผูกพันผสมผสานกับความรู้ยุคสมัยบนฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม การศึกษาวงศาวิทยาว่าด้วยระบบการศึกษาไทยครั้งนี้ได้ปลดปล่อยความรู้ของชาวบ้าน ให้มีตำแหน่งแห่งที่ พื้นที่ในสังคมการใช้วงศ์วานของความรู้ที่สร้างใหม่ได้แสดงถึงอัตลักษณ์ชุมชน ซึ่งต่างจากการศึกษาทั่วไปที่ไม่อาจเผยให้เห็นการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ชุมชนไปตามยุคสมัย

นฤมล บุณนิม (๒๕๔๔) การศึกษาคุณลักษณะและกระบวนการถ่ายทอดของครูไทยในอดีตและปัจจุบัน (ดุขภูมิตต สาขาวชิราวุฒศึกษาสาคร คณะครุศาสตร จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย)

จากผลการศึกษาพบว่า คุณลักษณะและกระบวนการถ่ายทอดของครูไทยมีข้อสรุปดังนี้ ครูไทยมีคุณลักษณะสำคัญ ๒๗ ประการ และมีกระบวนการถ่ายทอดที่มีลักษณะสำคัญ ๑๕ ประการ ครูไทยทั้งในอดีตและปัจจุบันสั่งสมความเป็นครูมาตั้งแต่วัยเด็ก ได้ถูกหล่อหลอมจากครอบครัว สังคม และสิ่งแวดล้อมจนมีภูมิแห่งครูที่เป็นพื้นฐานไปสู่การเป็นครูที่ดี ภูมิแห่งครุนั้น ได้แก่ ๑) การนำวิชาการหนังสือกับชีวิตมาสอนกันได้เป็นการสอนวิชาการและสอนมนุษย์ ๒) ครูแต่ละคนนำนิสัยที่ดีของตัวเองมาใส่ในตัวนักเรียน ๓) นักเรียนหนึ่งคนได้รับการหล่อหลอมบุคลิกภาพจากครูหลายคน ๔) ครูดีต้องเก่งและมีปัญญา ๕) ครูดียอมรับการเรียนรู้ร่วมกัน ๖) ครูคือผู้ให้สิ่งที่ดี ๆ ๗) ครูดีต้องสอนคนให้คิดต่าง ๆ ได้ ๘) ครูสมัยก่อนมีแล้วค่อยสอนแต่สมัยนี้ไม่มีก็ต้องสอน ๙) ครูต้องมองในสายตาเด็กและปฏิบัติในสายตาของเด็ก ๑๐) ครูดีต้องเมตตาและเข้าใจผู้อื่น ๑๑) ครูดีต้องเป็นแบบอย่างที่ดีและมีความสามารถทำให้คนอื่น เป็นคนดีได้ ๑๒) ครูสมัยก่อนไม่ได้เรียนวิชาครูมากเพราะถูกหล่อหลอมขึ้นมาเอง ๑๓) ครูดีไม่ใช่วิธีการถ่ายทอดเพียงอย่างเดียวแต่ใช่วิธีการอย่างอื่น ๑๔) ครูดี ครูที่เยี่ยมยอดคือครูที่ปฏิบัติได้แล้ว ปฏิบัติจนเป็นนิสัยเป็นบุคลิกภาพแล้วจึงมาถ่ายทอด ๑๕) ครูดีต้องมีความรู้รู้หลักการ ความคิดรวบยอดและรู้วิธีการเข้าถึง

จากการวิจัยพบว่าครูในอดีตกับครูปัจจุบันมีข้อแตกต่างอย่างชัดเจนว่า ครูในอดีตสอนสิ่งที่ตนเองมีอยู่แล้วรู้แล้วอย่างเชี่ยวชาญ แต่ครูสมัยใหม่มีวิชาที่ต้องสอนมาก ต้องสอนในสิ่งที่ตนยังไม่เคยมีและไม่เชี่ยวชาญมาก่อน เพราะฉะนั้นการเตรียมครูจะต้องคำนึงเงื่อนไขที่ว่า ครูต้องสอนสิ่งที่เคยรู้เคยเรียนมาก่อน ดังนั้นเพื่อที่จะส่งเสริมและสนับสนุนให้ครูได้ปรับเปลี่ยนบทบาทให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในอนาคตการเตรียมครูในอนาคตต้องเน้นหนักในเรื่องการเข้าสู่ความรู้ การคำนึงถึงผู้เรียน และเจตจำนงที่จะส่งผ่านแต่สิ่งที่ดีให้กับผู้เรียน การฝึกให้ครูดีจะต้องเป็นการบูรณาการวิชาการและวิชาการและวิชาชีวิต โดยพิจารณาถึงผู้เรียนเป็นสำคัญ การเรียนรู้ร่วมกัน การเรียนรู้เรียนรู้วิธีการเรียน และการใฝ่รู้ใฝ่เรียน

สรุปได้ว่าจากการศึกษาวิจัยทางพัฒนาการศึกษาในสาขาวิชาทางครุศาสตร์พบว่าการพัฒนาชาติและทุกระบบในสังคมยังคงให้ความสำคัญในการพัฒนากับการศึกษาเพราะเป็นหัวใจสำคัญและเป็นพื้นฐานในการพัฒนาชาติไปสู่ความสำเร็จ การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญที่สามารถนำไปปรับใช้กับทุกหน่วยในสังคมกับเหตุการณ์ทุกเหตุการณ์ในสังคมได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาพบว่ายังไม่ปรากฏการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์กับการศึกษา หรือพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ดังนั้นการศึกษาวชิราวุฒินี้จะได้เป็นส่วนเริ่มแรกในการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเสาหลักของชาติโดยที่พระองค์ได้ทรงนำการศึกษาใช้ในการพัฒนาชาติและสังคมไทย ทั้งนี้การศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่นำมาใช้ร่วมกับการศึกษาทางครุศาสตร์ (พัฒนศึกษา) เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษาและพัฒนาโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ให้เห็นภาพที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๒.๒.๒ งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับโดยตรงในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดยอ้อมที่งานวิจัยมีเนื้อหาที่สัมพันธ์กับในรัชสมัยของพระองค์ ดังนี้

สุวรรณนา สัจจวิรวรรณ (๒๕๑๙) เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิทื่อตีก (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาเชิงเปรียบเทียบการรักษาเอกราชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินดง และจักรพรรดิทื่อตีก ในขณะที่ดินแดนในคาบสมุทรอินโดจีนเป็นจุดที่ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสแข่งขันกันขยายอำนาจเข้าครอบครอง การวิจัยได้ชี้ถึงบาทบาทของประเทศไทยและฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลเข้ามาในประเทศไทย พม่า ญวน เพื่อผลประโยชน์ทางด้านการค้าและการคุ้มครองคณะศาสนาชาวฝรั่งเศส ดังจะให้เห็นจากสนธิสัญญาเบาริงฉบับ พ.ศ.๒๓๙๘ สนธิสัญญาระหว่างพม่ากับอังกฤษฉบับ พ.ศ.๒๔๐๕ และการเจรจาขอทำสนธิสัญญากับประเทศญวนของ เดอ มงติญีในพ.ศ.๒๔๐๐ ในขณะเดียวกันกับประเทศมหาอำนาจทั้งสองยังได้ทำการสำรวจเส้นทางการค้าจากประเทศพม่าและญวนไปยังมณฑลยูนนานทางภาคใต้ของประเทศไทย การเปรียบเทียบบาทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินดง และจักรพรรดิทื่อตีก แบ่งออกเป็นสองระยะ ระยะแรก เป็นการพิจารณาการเตรียมพระองค์ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โดยศึกษาจากพื้นฐานการศึกษา การตระหนักถึงภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก และประสบการณ์ที่ทรงได้รับก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ ระยะที่สอง เป็นการพิจารณาการดำเนินพระราชโบายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ภายหลังที่ทรงเสวยราชย์แล้วเพื่อความอยู่รอดของประเทศ อันได้แก่ การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย การดำเนินนโยบายทางการทูตและการทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก ซึ่งจะแสดงถึงความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการสร้างสัมพันธ์ฉันมิตรกับประเทศมหาอำนาจ และต่อมาจวบจนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา ยังผลให้ประเทศไทยรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจ ส่วนพม่าค่อนข้างโชคร้ายที่พระมหากษัตริย์คือพระเจ้าธีบอที่หย่อนพระปรีชาสามารถไม่เหมือนกับพระเจ้ามินดง ดำเนินพระราชโบายต่างประเทศผิดพลาด จนเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษ จักรพรรดิทื่อตีกได้ทำให้บ้านเมืองล่มจม และเสียเอกราชแก่ฝรั่งเศสเพราะพระราชโบายต่างประเทศของพระองค์

บัณฑิต อินทรชัยศรี (๒๕๒๑) พระปรีชาญาณด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๙๓-๒๔๑๑ (การศึกษา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

ปริญญานิพนธ์นี้ เป็นการค้นคว้าเอกสารชั้นต้นจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เกี่ยวกับพระราชโบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๙๓-๒๔๑๑) จากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระปรีชาญาณด้านการปกครองเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรที่สำคัญสองประการคือ ประการแรก ได้แก่การเสริมสร้างความ

กินดีอยู่ดี ความยุติธรรมให้แก่ราษฎร ซึ่งเป็นการสร้างทัศนคติที่ดีต่อรัฐ ฉะนั้นต้องควบคุมจักรกลต่างๆ ของรัฐที่เกี่ยวข้องกับราษฎรโดยตรง เช่น ขุนนาง เพื่อไม่ให้ใช้อำนาจเกินขอบเขต ขณะเดียวกันก็ให้เป็นที่ยังของราษฎรได้ สำหรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งขึ้น เช่น ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ถวายฎีกาอย่างกว้างขวางกว่าแต่ก่อน การเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ส่วนประการที่สองได้แก่ การป้องกันไม่ให้เกิดกรณีพิพาทกับต่างประเทศ เพราะเมื่อไทยทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกแล้วคนในชาติภาคีและคนในบังคับมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามพันธะแห่งสัญญา อันเป็นเหตุให้กฎหมายไทยควบคุมดูแลคนต่างชาติได้ไม่หมด การแก้ปัญหาประเด็นหลังนี้ได้แก่ พยายามที่จะชี้แจงแก่ประชาชนและขุนนางไทยให้เข้าใจในแนวทางประพฤติปฏิบัติต่อคนเหล่านั้นเพื่อป้องกันและขจัดปัญหาต่างๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้ แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ของฝ่ายไทยด้วย ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาขึ้นก็พยายามแก้ไขปัญหามาโดยการประนีประนอมป้องกันไม่ให้อาณานิคมเกิดบานปลายกว้างขวางออกไป ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงกรณีพิพาทขั้นรุนแรง ดังที่ประเทศข้างเคียงของไทยประสบอยู่ ดังนั้นพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอาณาจักรซึ่งเป็นการรักษาเอกราชและความปลอดภัยแห่งรัฐและกับพระองค์เองด้วย

นฤมล อีระวัฒน์ (๒๕๒๔) พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ในพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจและงานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกำเนิดและพัฒนาการแห่งพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ โดยให้ความสำคัญเป็นพิเศษต่อสิ่งซึ่งอาจเป็นแรงบันดาลใจของความเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่เกิดขึ้นภายหลัง โดยพบว่า ทัศนคติทางการเมืองแบบ “จารีตนิยม” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ก่อตัวขึ้นในช่วงแรกแห่งพระชนม์ชีพได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ในช่วงระยะ ๒๗ ปีต่อมาที่ทรงลี้ภัยการเมืองในสมณเพศเมื่อทรงตระหนักว่าไม่อาจได้ราชสมบัติตามสิทธิธรรม ระหว่างทรงพระภิกษุนั้นพระองค์ทรงมีโอกาสดูพระมหากษัตริย์องค์ใดไม่เคยทรงมีมาก่อนในการเรียนรู้สภาพที่เป็นจริงของสังคมและโลกภายนอก พระองค์จึงสามารถพัฒนาพระราชดำริทางการเมืองให้มีลักษณะเฉพาะพระองค์ในเรื่องของพระราชภารกิจแห่งพระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อราษฎรและราชอาณาจักร และเมื่อพระองค์ทรงขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองที่เกิดขึ้นใหม่นี้ ผลคือนโยบายต่างประเทศของไทยเปลี่ยนจากการไม่ผูกพันกับประเทศใดมาเป็นการโอนอ่อนยอมตามความต้องการของชาติมหาอำนาจ ขณะเดียวกันก็พัฒนายุทธวิธีถ่วงดุลอำนาจในวิถีการทูตภายในประเทศนั้น พระองค์ทรงเริ่มรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งยังทรงนำกลุ่มผู้สนับสนุนพระองค์ในการเพิ่มพูนความรู้เรื่องวิทยาการสมัยใหม่และเทคโนโลยีของตะวันตก และเป็นที่น่าสังเกตว่าพระองค์ทรงละทิ้งความเชื่อพื้นฐานเรื่องบทบาทของกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เป็นธรรมราชาตามอุดมคติทางพุทธศาสนา เพียงแต่กำหนดบทบาทให้ใกล้ชิดกับราษฎรเพิ่มมากขึ้นกว่ารัชสมัยใดที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดทางสังคมและการเมืองทำให้ยากที่พระองค์จะดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองทั้งหมดได้ สิ่งที่พระองค์เริ่มไว้นั้น รัชทายาทของพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสานต่อจนสำเร็จโดยใช้เวลาเกือบตลอดพระชนม์ชีพ

สันติ บัณฑิตพรหมชาติ (๒๕๒๘) ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระปรีชาญาณที่มีลักษณะเฉพาะในการเชื่อมความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ของพระองค์ โดยไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกระหว่างธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย ที่สำคัญ มี ๓ ประการ คือ ประการแรกทรงให้ความสำคัญการสนับสนุนธรรมยุติกนิกายจนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในสังคมขึ้นเป็นลำดับและสามารถสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ได้เป็นอย่างดี โดยผ่านธรรมยุติกนิกาย ประการที่สอง ทรงทำการอุปถัมภ์และสนับสนุนคณะสงฆ์มหานิกายเพราะคณะสงฆ์มหานิกายเป็นคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางและมีจำนวนทั้งวัดและภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์มหานิกายนี้จึงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทยจนทำให้พระองค์ทรงไม่ละเลยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคณะสงฆ์มหานิกายนี้ และประการที่สามทรงพยายามแสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางศาสนาที่เหนือทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย เพื่อสร้างความยอมรับในพระองค์ให้เกิดขึ้นในคณะสงฆ์และทำการควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติ จากทั้งสามประการนี้ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยของพระองค์และสมัยต่อมามีเสถียรภาพที่มั่นคง และยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถาบันสงฆ์อีกหลายประการในช่วงเวลาต่อมา โดยเฉพาะบทบาทของธรรมยุติกนิกายในสถาบันสงฆ์และการมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองต่างๆ

พงศ์ธิดา เกษมสิน (๒๕๓๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการดำรงฐานะพระมหากษัตริย์ ถึงวิธีการสร้างความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงนำแนวความคิดจารีตไทยเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาปรับใช้และทรงอธิบายให้เข้ากับประสบการณ์ส่วนพระองค์ สถานการณ์การเมือง เศรษฐกิจ สังคม แนวความคิดที่ทรงให้ความสำคัญคือ แนวความคิดเรื่องสัญญาประชาคม โดยพระบรมราชวินิจฉัยที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ที่ทรงสามารถสร้างระเบียบและประโยชน์สุขแก่สังคม อันเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มต่างๆ ในสังคม ส่วนพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอดีตคดี ซึ่งทรงรอบรู้ ทรงสามารถและทรงมีบารมีนั้นได้รับการปรับให้สอดคล้องกับภาวะที่ไทยต้องเผชิญหน้ากับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ซึ่งทั้งพระบรมราชวินิจฉัยและพระราชกรณียกิจอันเนื่องในการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์นี้สะท้อนให้เห็นร่องรอยของอิทธิพลแนวความคิดตะวันตกและลักษณะจารีตนิยม ซึ่งปรากฏอยู่ในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันทนีย สังกศิริ (๒๕๒๕) การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หากพิจารณาจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ ๒ และสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างรวบรัดแล้ว

จะพบปัญหาที่น่าสนใจ คือ เพราะเหตุใดเจ้าฟ้ามงกุฎจึงมิได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาทั้งๆ ที่พระองค์ทรงเป็นพระราชโอราสององค์ใหญ่อันเกิดจากอัครมเหสี ยิ่งกว่านั้นเมื่อพลาดจากพระราชบัลลังก์ก็ยังเป็นปัญหาว่า เพราะเหตุใดเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงตัดสินพระทัยดำรงพระชนม์เป็นภิกษุในพุทธศาสนาตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓ (ในระยะแรกพระองค์ทรงเข้ามาผนวชตามขัตติยราชประเพณี) กล่าวกันว่าการดำรงพระชนม์เป็นภิกษุในพุทธศาสนาของเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นการเตรียมพระองค์ที่จะกลับไปสู่อำนาจทางการเมือง พระองค์ทรงก่อตั้งคณะสงฆ์ภิกษุใหม่ และในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงพยายามสร้างบารมี (แม้ไม่ใช่การเมือง) แต่เมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ ๓ พระกรณียกิจเหล่านี้มีผลต่อฐานะทางการเมืองของพระองค์อย่างไร ภายหลังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เพราะเหตุใดขุนนางตระกูลขุนนางจึงสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์และหลังจากนั้นขุนนางตระกูลนี้มีฐานะทางการเมืองอย่างไร แม้เจ้าฟ้ามงกุฎได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากขุนนางตระกูลขุนนางแต่เหตุผลใดพระองค์ทรงต้องสถาปนาอนุชาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สอง

สมชาย สิริประเสริฐศิลป์ (๒๕๒๙) การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ (ภาควิชาโบราณคดี สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์นี้ศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งในเขตกรุงเทพฯ และในเขตต่างจังหวัด พบทั้งหมด ๓๔ วัด ในการวิจัยนี้ผู้ศึกษาได้ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนา ในการเก็บเอกสารเบื้องต้นและข้อมูลภาคสนามสำหรับการวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และใช้วิธีวิจัยแบบวิเคราะห์ทั้งภาพถ่ายและวาดภาพลายเส้นประกอบในการเปรียบเทียบรูปแบบทางสถาปัตยกรรมสถาปัตยกรรมเจดีย์ เพื่อสะดวกในการแบ่งกลุ่ม ซึ่งผลจากการศึกษา สรุปได้ว่า รูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ มี ๓ รูปแบบ คือ เจดีย์ทรงลังกา เจดีย์ทรงเหลี่ยมย่อมุมและเจดีย์หมวดเบ็ดเตล็ด คติการวางตำแหน่งส่วนมากแล้วจะนิยมวางพระเจดีย์ตั้งอยู่หน้าพระอุโบสถ พระเจดีย์ตั้งอยู่หลังพระอุโบสถ และพระเจดีย์ตั้งอยู่กึ่งกลางพระอุโบสถและพระวิหาร สำหรับคติการสร้างสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ คล้ายกับสมัยอยุธยา

ธาวินี จุลพรหม (๒๕๔๙) การศึกษาปราสาทเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการก่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์ไว้เป็นจำนวนมากถึง ๑๔ องค์ ซึ่งได้มีบทบาทในแง่การเพิ่มพูนพระเกียรติยศทั้งในส่วนพระองค์เอง สถาปัตยกรรมพระมหากษัตริย์รวมไปจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะปราสาทที่สร้างขึ้นใหม่โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์และได้สร้างขึ้นลุล่วงเสร็จในรัชกาลนี้ ซึ่งได้นำมาเป็นกรณีศึกษาในที่นี้ได้แก่ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท พระที่นั่งเวสยันทวีเชียรปราสาท พระที่นั่งคชกรรมประเวศน์ปราสาท และพระที่นั่งมหาราชปราสาท จากการศึกษาพบว่าพระที่นั่งทั้งหมดที่ยกมาเป็นกรณีศึกษาต่างมีสิ่งๆ ที่เหมือนกันอย่างหนึ่งคือการหันด้านหน้าของอาคารไปสู่ด้านตะวันออก ซึ่งนอกจากจะสัมพันธ์กับการหันทิศทางการขยายตัวของพระบรมหาราชวัง และความนิยมในการวางตำแหน่งของอาคารที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ของรัชกาลนี้ด้วย ส่วนตำแหน่งของปราสาทให้

เป็นประธานในผังบริเวณใหม่ รูปแบบของยอดปราสาทแบ่งได้เป็นสองลักษณะคือ ปราสาทยอดทรงมณฑป และปราสาทยอดทรงมณฑปยอดทรงปรางค์ วิธีการแบ่งเครื่องยอดดังกล่าวยังสอดคล้องกับหน้าที่ใช้สอยภายในของปราสาทแต่ละองค์นั้นด้วยส่วนหลังคา ผังพื้น ชั้นฐาน และรายละเอียดที่ใช้ประดับตกแต่งในปราสาทที่สร้างโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีลักษณะใกล้เคียงกันแต่สำหรับพระที่นั่งच्छกรรมประเวศน์ปราสาทซึ่งสร้างขึ้นในพระราชวังแล้วจะมีเอกลักษณ์เฉพาะ ทั้งจำนวนการซ้อนชั้นดับหลังคาผังพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและการใช้ฐานโปร่ง นอกจากนี้ภายในส่วนฐานของปราสาทยังได้มีห้องคูหาและมีการนำเทคนิคก่อสร้างแบบตะวันตกเช่นช่องโค้งเสริมเข้ามาด้วย

สุนิตย์ แสงขำ (๒๕๒๖) บทบาทของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๗๕ (ปริญญาณิพนธ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

วิเคราะห์บทบาทของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๗๕ เรื่องจุดมุ่งหมายและวิธีการดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนเอกชนในประเทศไทย และผลสะท้อนจากการที่มิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์จัดตั้งโรงเรียนเอกชนในประเทศไทย ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นการจัดตั้งโรงเรียนที่มีตารางสอน ตารางเรียนที่แน่นอนดังเช่นในโรงเรียนในสมัยปัจจุบันเป็นครั้งแรกในประเทศไทย นับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแผนใหม่ตามแบบตะวันตกเป็นครั้งแรกอย่างแท้จริง และเท่ากับว่าเป็นการวางพื้นฐานการศึกษาแบบใหม่ให้กับประเทศไทยด้วย ในขณะที่รัฐบาลยังไม่สามารถขยายการศึกษาให้กับประชาชนอย่างกว้างขวางนั้น พวกมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ได้จัดตั้งโรงเรียนเอกชนได้ระยะหนึ่งทางหนึ่งทางรัฐบาลก็เริ่มจัดตั้งโรงเรียนขึ้นด้วยเช่นกัน ทำให้ชนชั้นสูงเล่าเรียนและขยายมายังราษฎรทั่วไปด้วย โดยรัฐบาลได้เชิญมิชชันนารีที่มีประสบการณ์ในการจัดตั้งโรงเรียนนั้นมาช่วยงานการศึกษาของรัฐบาล จึงกล่าวได้ว่าการจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์เป็นแนวทางให้กับรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้นำมาจัดการศึกษาให้กับประชาชน

ประสิทธิ์ พงศ์อุดม (๒๕๓๒) การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทมิชชันนารี โปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๑๑ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาการถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย โดยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์และการรับวิทยาการทางตะวันตกของสังคมไทย ในช่วงที่เป็นจุดเปลี่ยนของสังคมสมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๔ โดยที่การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีเป็นวิธีการที่สนับสนุนการประกาศคริสต์ศาสนาโดยมีเหตุผลในการปฏิบัติเพื่อหวังผลตอบแทนต่ออุดมการณ์ทางศาสนาที่ตายตัวของตนเองจึงมีความมุ่งมั่นในการถ่ายทอดวิทยาการใหม่ลงสู่สังคมไทยด้วย โดยมุ่งหวังว่าวิทยาการใหม่นี้จะสั่นคลอนระบบความรู้และความเชื่อเดิมของสังคมและทำให้คนในสังคมไทยเปลี่ยนมายอมรับ “สัจจะ” ของคริสต์ศาสนาตามความเชื่อของตน ซึ่งการรับวิทยาการตะวันตกนั้นจะผ่านการกลั่นกรองจากผู้นำของไทยซึ่งเป็นการรับในบริบททางสังคมไทยที่มิชชันนารีไม่อาจเข้าใจได้ และเป็นแนวโน้มที่ชักนำให้มิชชันนารียังคงทุ่มเทพยายามในด้านต่างๆ เพื่อพันธกิจการเผยแพร่คริสต์ศาสนาของตนต่อไป

สาระ มีผลกิจ (๒๕๔๒) สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๕๖๘ (สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาเกี่ยวกับองค์ประกอบ โครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีราชสำนักสยามในช่วงรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๕๖๘) ทั้งนี้เพราะกลุ่มสตรีราชสำนัก ซึ่งในที่นี้หมายถึงพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าในพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และเชื้อพระวงศ์ฝ่ายหญิงรวมไปถึงสตรีสามัญชนที่เข้ามาทำงานในราชสำนักฝ่ายในนั้นเป็นส่วนประกอบสำคัญของพระราชสำนัก เป็นผู้ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์และมีบทบาทในการสืบพระราชสันตติวงศ์ นอกจากนี้ วิถีชีวิตของสตรีราชสำนักนั้นไม่ปรากฏให้เห็นแล้วในปัจจุบัน การศึกษาเกี่ยวกับสตรีราชสำนักในช่วงเวลาสามรัชกาลดังกล่าวครอบคลุมระยะเวลาที่ราชสำนักฝ่ายในขยายตัวและพัฒนาขึ้นจนเจริญสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ ๕ และสลายตัวลงอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังนั้น การศึกษาดังกล่าวจึงสามารถชี้ให้เห็นทั้งการสืบทอดจารีตประเพณีและความคิดเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของสตรีกลุ่มนี้และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

แนวพระราชดำริทางการศึกษาเพื่อการธำรงและพัฒนาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนสำคัญกับการสืบทอดแนวคิดทางการศึกษาไปสู่บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอในระดับต่างๆ และข้าราชการหัวก้าวหน้าในขณะนั้น กลุ่มบุคคลดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนพระราชอาณาจักรโดยใช้การศึกษาที่มีพัฒนาการสั่งสมและสืบเนื่องมาจากรัชสมัยของพระองค์ ดังจะเห็นได้จากผลงานต่างๆ ดังนี้

วุฒิชัย มูลศิลป์ (๒๕๑๒) นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญาณิพนธ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

ศึกษาเกี่ยวกับสาเหตุของการจัดระบบการศึกษาใหม่ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓) ซึ่งมาจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก การเผยแพร่แนวความคิดใหม่ๆ ทั้งโดยชาวตะวันตกและผู้นำของไทยในระดับสูง ความต้องการกำบังคนที่มีความรู้ความสามารถตามแบบใหม่เพื่อการปรับปรุงประเทศให้เจริญทันสมัยและเพื่อบรรลุผลสำเร็จในการเลิกทาส ด้วยเหตุนี้จุดมุ่งหมายทางการศึกษาจึงมุ่งเพื่อฝึกข้าราชการตามแบบใหม่ให้เยาวชนทั้งหลายมีความรู้ความสามารถเพื่อการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพที่ดีขึ้น ทั้งเพื่อส่งเสริมพุทธศาสนาด้วย บุคคลที่มีความสำคัญในการจัดการศึกษาในครั้งนั้น คือ สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการดำเนินงานจัดการศึกษาสมัยใหม่ ทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นมากพอสมควร แม้ว่าจะไม่ประสบผลสำเร็จ อันเนื่องมาจากความเข้าใจผิดของประชาชน การขาดแคลนงบประมาณ การขาดบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารและการสอน การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกยังยึดเยื้อต่อมาแต่การศึกษาที่จัดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ส่งผลหลายด้านต่อความเจริญของประเทศ นอกเหนือไปจากการศึกษาโดยตรงทั้งในสมัยนั้นและสมัยต่อมา

ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ (๒๕๒๒) การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาและวิเคราะห์การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕ คือนับตั้งแต่เริ่มมีการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตกอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งได้รับแรงผลักดันบางส่วนมาจากสภาพพื้นฐานความจำเป็นที่จะต้องส่งนักเรียนออกไปศึกษาต่อ การคัดเลือกนักเรียน วิธีการจัดการศึกษา ตลอดจนปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากการส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ

พิไลวรรณ แสงขำ (๒๕๒๒) บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนัก สมัยรัชกาลที่ ๕ ระหว่างพ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓ (ปริญญานิพนธ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

วิเคราะห์ถึงบทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมุ่งศึกษาเรื่องลักษณะการจัดการศึกษาในราชสำนัก นโยบายการว่าจ้างชาวต่างประเทศ บทบาทของชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักและผลสะท้อนจากการที่ชาวต่างประเทศเข้ามามีบทบาทจัดการศึกษาในราชสำนัก ซึ่งเป็นรูปแบบที่เปลี่ยนไปจากเดิมและมีการจัดการศึกษาให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดา และมีการส่งพระราชโอรสและบุตรขุนนางข้าราชการไปศึกษาต่อต่างประเทศ โดยมีจุดประสงค์เพื่อนำการศึกษาจากบุคคลเหล่านั้นมาพัฒนาประเทศและจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนต่อไป ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองในสมัยต่อมา และการศึกษาในพระราชสำนักได้ขยายมาเป็นการศึกษาของประชาชนตามพระปรีชาญาณของรัชกาลที่ ๕ และได้เป็นแบบแผนของการศึกษาต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้

สรุปได้ว่างานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ข้างต้นนี้ พบว่ามีงานวิจัยที่มีเนื้อหาเชิงประวัติศาสตร์โดยตรงในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหลายด้าน ทั้งนี้ประเด็นเนื้อหาส่วนใหญ่ ได้แก่ การดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระปรีชาญาณในการสร้างความมั่นคงในพระราชอาณาจักร, พระราชดำริทางการเมืองในพระองค์, ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์, การอ้างฐานะพระมหากษัตริย์, กรณีการขึ้นครองราชย์สมบัติ, การศึกษาทางด้านสถาปัตยกรรมและโบราณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๔, บทบาทมิชชันนารีในกายโปรแตสแตนท์ในการจัดการศึกษาเอกชนในประเทศไทย, การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทยโดยศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรแตสแตนท์ และเรื่องสตรีในราชสำนักสยาม นอกจากนี้ผู้ศึกษาได้นำเสนองานวิจัยในช่วงต่อเนื่องจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงในรัชสมัยต่อมาคือสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ในบางประเด็นที่สัมพันธ์กับเนื้อหางานวิจัยนี้ ได้แก่ นโยบายการจัดการศึกษาของไทย การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ และบทบาทของชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนัก ทั้งนี้ข้อมูลของงานวิจัยกลุ่มนี้เป็นผลจากแนวทางพระราชดำริ และพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงวางแนวทางไว้ เพื่อการอ้างรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรและเป็นผลสืบมาในสมัยหลังอย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้นจึงนับได้ว่างานวิจัย

เหล่านี้เกี่ยวข้องเป็นข้อมูลที่ดีสำหรับการค้นคว้าพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาในงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ผลงานที่ศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวจะมีปรากฏมากกว่าในส่วนของการงานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์ ทั้งนี้งานวิจัยด้านพัฒนศึกษาที่ได้ค้นคว้ามานี้ ส่วนใหญ่มีประเด็นเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องของการนำการศึกษาไปพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบ, การศึกษาในรูปโรงเรียน, ระบบการศึกษาไทย และการศึกษาคุณลักษณะของครูไทยอดีตและปัจจุบัน โดยงานวิจัยเหล่านี้เป็นพื้นฐานความรู้ในด้านของการใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือพัฒนาชาติไปสู่ความสำเร็จ ซึ่งประเด็นเหล่านี้เกี่ยวข้องและเป็นข้อมูลค้นคว้าพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาในงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้เช่นเดียวกัน เพียงแต่ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่ายังขาดผลงานวิจัยที่ชี้ประเด็นเรื่องการศึกษาที่เป็นเครื่องมือหนึ่งในการพัฒนาชาติในส่วน of สถาบันพระมหากษัตริย์ยังไม่เคยปรากฏ อันเป็นมุมมองหรือประเด็นที่สำคัญ ที่ผู้ศึกษาเห็นว่าในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือสำคัญในการนำพาพระราชอาณาจักรให้รอดพ้นจากวิกฤติการณ์สำคัญครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย โดยมีได้ใช้ความรุนแรงหรือพลังกำลังในการต่อสู้เพื่อพระราชอาณาจักรเช่นในอดีตที่ผ่านมา แต่ทรงใช้พระปรีชาญาณที่พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่ทรงใฝ่พระราชหฤทัยศึกษาหาความรู้โดยใช้สติปัญญาในการรักษาพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักรในพระองค์ และสมดังเป็นครูต้นแบบแห่งการศึกษาแบบองค์รวมของไทย ดังนั้นงานวิจัยฉบับนี้จะเป็นชิ้นส่วนหนึ่งที่ต่อภาพประวัติศาสตร์แห่งพระอริยภาพขององค์พระมหากษัตริย์ไทย ในประเด็นที่เพิ่มพูนองค์ความรู้ในมิติของการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาชาติบ้านเมือง

๒.๓ การสังเคราะห์และแนวทางการศึกษา

จากการศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่ได้เห็นพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการปรับใช้พระบรมราชโบายเพื่อการดำรงไว้ รักษาไว้ซึ่งสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมสยามในสมัยนั้น เพื่อให้เท่าทันต่อบริบทบาทสังคมที่เปลี่ยนไปโดยมีเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานพระองค์ทรงใช้ความเป็นพหุสาขาวิทยาการในการจัดการดังกล่าวได้อย่างแยบยล จากการศึกษางานวิจัยเอกสารหนังสือและบทความที่เกี่ยวข้องกับรัชสมัยของพระองค์สามารถจำแนกให้เห็นได้ว่า เป็นการใช้วิธีทางประวัติศาสตร์มาศึกษาประวัติศาสตร์ของการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อค้นหาแบบแผน (model) ที่สามารถนำมาใช้ในงานพัฒนศึกษาได้ และในส่วนต่อไปผู้ศึกษาได้ขอเสนอข้อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลที่ ๑๐) และสมเด็จพระบรมอัครราชกุมารี

พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐) รัชกาลที่ ๔ แห่งราชจักรีวงศ์ เสด็จพระราชสมภพในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๓ และเป็นลำดับที่ ๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) และสมเด็จพระบรมอัครราชกุมารี

พระพันพรรษา (พระนามเดิม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงบุญรอดในรัชกาลที่ ๑) พระธิดาใน สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์ และเจ้าขรรค์เงิน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรง สถาปนาพระบรมอัฐิเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนี พระ พันปีหลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระบรมอัฐิเป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (สมเด็จพระ พินัยางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, ๒๕๔๗: ๙-๑๐) พระองค์มีพระ เชษฐาและพระอนุชาร่วมพระราชมารดา รวมทั้งสิ้น ๓ พระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (สิ้นพระชนม์ เมื่อประสูติ) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ภายหลังได้ทรง สถาปนาพระอิสริยยศเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้ามาลินีนภพทรยา, ๒๕๖๘: ๘๙)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามเดิมว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมตวิวงศ์ พงศิศวรกระษัตริย์ขัตติยราชกุมาร” โดยเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ก่อนการพระราช พิธีลงทรงเฉลิม พระนามว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” ประสูติในแผ่นดินรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงดำรงตำแหน่ง “พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า” ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑) เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีนิวาสสถานอยู่ ณ พระราชนิเวศน์เดิม ด้านใต้ ของวัดอรุณราชวราราม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติในวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน ยังเป็นโศก พ.ศ. ๒๓๙๔ รวมดำรงสิริราชสมบัติ ๑๖ ปี ๖ เดือน และทรงมีพระราชโอรสและพระราช ธิดารวมทั้งสิ้น ๘๒ พระองค์ พระองค์ท่านเสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง เวลาทุ่มเศษ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ รวมพระชนมพรรษา ๖๕ พรรษา

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จขึ้นครองสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ แห่ง พระบรมราชจักรีวงศ์แล้ว ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่ได้เสด็จเข้ามาอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๕๕ พระองค์มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา จึงได้จัดการพระราชพิธีลงทรง (โกนผม ไฟ) เพื่อเฉลิมพระนามเจ้าฟ้าอย่างเป็นทางการ พระราชพิธีในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน ภาลัยทรงมีพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงทรงตั้งพระนามเจ้าฟ้าครั้งกรุงศรีอยุธยาหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ รวมทั้ง ผู้ใหญ่ที่เคยเห็นพระราชพิธีดังกล่าวก็แก่ชราเกือบจะหมดตัวแล้ว เกรงว่าแบบแผนพระราชพิธีจะสูญ ไป พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีและเจ้าพระยา ศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) เป็นผู้บัญชาการพระราชพิธีลงทรงในครั้งนี้ เพื่อเป็นแบบแผนของ พระราชพิธีลงทรงสำหรับครั้งต่อไป พระราชพิธีในครั้งนี้จึงนับเป็นพระราชพิธีลงทรงครั้งแรกในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์ โดยทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่ได้รับการเฉลิมพระนามตามพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมตวิวงศ์ พงศิศวรกระษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร" ในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุครบ ๑๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชดำริสั่งจัด ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ตามแบบอย่างพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าที่มีมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยได้สร้างเขาไกรลาสจำลองไว้บริเวณหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในด้านการศึกษานั้นพระองค์ทรงศึกษาพระอักษรในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม หรือ วัดท้ายตลาด ตั้งแต่เมื่อครั้งยังประทับ ณ พระราชวังเดิม นอกจากนี้ยังทรงศึกษาวิชาคหกรรมกับเจ้าพระยาศรีธรรมราช รวมทั้งทรงฝึกการใช้อาวุธต่างๆ ด้วย

เมื่อพระองค์มีพระชนมายุครบ ๑๔ พรรษา จึงทรงออกผนวชเป็นสามเณร โดยมีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วแห่ไปผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์และสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระอาจารย์ หลังจากนั้นได้เสด็จไปประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ทรงผนวชจนออกพรรษาแล้วจึงทรงลาผนวช รวมเป็นระยะเวลาประมาณ ๗ เดือน เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยขึ้นแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้พระองค์เสด็จออกไปประทับ ณ พระราชวังเดิม

เมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๒๑ พรรษา จึงจะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่ในระหว่างนั้นช้างสำคัญของบ้านเมือง ได้แก่ พระยาเศวตไอยราและพระยาเศวตคชลักษณ์เกิดล้มลง รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี พระชนิษฐาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพียงพระองค์เดียวที่ยังมีพระชนม์เกิดสิ้นพระชนม์ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่สำราญพระราชหฤทัย จึงมิได้จัดพระราชพิธีทรงผนวชอย่างใหญ่โต โปรดให้มีเพียงพิธีอย่างย่อเท่านั้น โดยให้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระองค์ได้รับพระนามฉายาว่า "วชิรญาณโณ" หรือ "วชิรญาณภิกขุ" แล้วเสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุ ๓ วัน หลังจากนั้น จึงเสด็จไปจำพรรษา ณ วัดราชาธิวาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเคยประทับอยู่เมื่อทรงผนวช

ในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต (พ.ศ. ๒๓๖๗) พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติเป็น “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” รัชกาลที่๓ แห่งพระบรมจักรีวงศ์ พระวชิรญาณภิกขุทรงตัดสินพระทัยที่จะดำรงสมณเพศต่อไป โดยในระหว่างที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้เสด็จออกธุดงค์ไปยังหัวเมืองต่างๆ ทำให้ทรงคุ้นเคยกับสภาพความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์อย่างแท้จริง นอกจากนี้พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เรียบเรียงภาษาอังกฤษ(และภาษาอื่นๆ) จนทรงเขียนได้ ตรัสได้ ทรงเป็นนักปราชญ์รอบรู้ ทำให้พระองค์ทรงมีความรอบรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ของโลกตะวันตกเป็นอย่างดี

พระองค์ทรงผนวชตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๗ จนถึงลาผนวช สิริเวลารวมที่ทรงผนวชเป็นภิกษุทั้งสิ้น ๒๗ พรรษา (ขณะนั้นพระชนมายุ ๔๘ พรรษา) รวมเวลาที่ทรงผนวชเป็นสามเณร ๗ เดือน

นอกจากนี้พระองค์ทรงเป็นผู้ก่อตั้ง “คณะธรรมยุติกนิกาย” หลังจากทรงลาผนวชแล้วภารกิจต่างๆ ของธรรมยุติกนิกายก็ยังคงได้รับการพัฒนาเจริญรุ่งเรืองต่อไปเป็นลำดับเพราะได้พระมหากษัตริย์เป็นผู้อุปถัมภ์ตลอดทั้งเจ้านายพระองค์สำคัญหลายพระองค์ อาทิ กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์ ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นผู้ครองบังคับบัญชาคณะธรรมยุติกนิกาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระราชวงศ์และเสนาบดีมีมติเห็นชอบให้ถวายราชสมบัติแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจเห็นชอบและยินยอมจากคนทั้งปวงในพระราชอาณาจักร หรือที่เรียกว่า “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๔๘: ๑๐-๑๑ และพลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๖) ดังนั้นจึงได้ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ไปเฝ้า เจ้าฟ้ามงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร แต่พระองค์ตรัสว่า “ถ้าจะถวายพระราชสมบัติแก่พระองค์จะต้อง อนุญาตให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นครองราชย์ด้วย” เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า เป็นผู้ที่มีพระชะตาแรงจะต้องได้เป็นพระมหากษัตริย์ (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐)

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น พระองค์ได้รับการเฉลิมพระปรมาภิไธยที่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีพระนามตามจารึกใน พระสุพรรณบัฏว่า

“พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎสุทธิ สมมุติเทพยพงศวงศาติศรภษัตริย์ วรชัตติยราชินิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุโกโตสุชาติสังสุทธิเคราะห์นิ จักรบรมนาถ อดิศวราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุสาธิตอุกฤษฐวิบูลย บุรพาคุณลยภษญาภินิ หารสุภาธิการรังสฤษดิ ัธัญญลักษณ วิจิตรโสภาคสรพวงค์ มหาชนโนตมางคประนตบาท บงกชยุคคล ประสิทธิสรพสุภผลอุดม บรมสุขุมาลยมหาบุรุษยรัตน ศึกษาพิพัฒนสรพ โกศล สุวิสุทธิวิมลศุภศีลสมาจารย์ เพ็ชรญาณประกาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุ คุณวิบูลย สันดาน ทิพยเทพวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศช สรรพเทเวศรานารักษ์เอกอัครมหา บุรุษ สุตพุทธมหาระวี ตรีปิฎกาภิโกศล วิมลปรีชามหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณ์คุณสาร สัสมายาทีโลกยติลก มหาปวิรารายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพ พิเศช สิริธรรมหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเศวต ฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิษิต สรรพทศทิศวิชิตวิไชย สกลมไหศว รินมหาสยามินทร มหเศรษฐมหินทร มหาราชาวโรดม บรมนารถชาติอาชาวศรัย พุทธาภิไธร รัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อัครนเรศราธิบดี เมตตากฤษฎาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร ปรเมนทรรธรมมิกมหาราชาริราช บรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

พร้อมกันนี้ พระองค์ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณีกรมขุนอิศเรศ รังสรรค์ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและทรงรับพระบวรราชโองการ ให้พระเกียรติยศเสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๒ โดยได้รับการเฉลิมพระปรมาภิไธยว่า “พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว” ส่วนในฝ่ายสมณศักดิ์นั้น พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส โดยมหาสมณุตมาภิเษกขึ้นเป็น “กรมสมเด็จพระ ปรมาณูชิตชิโนรส” ทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระสังฆราช

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ทรงคำนวณว่าจะสามารถเห็นสุริยุปราคาเต็มดวงได้ในประเทศ สยาม ณ ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พระองค์จึงโปรดให้ตั้งพลับพลาเพื่อเสด็จพระราช ดำเนินทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่บ้านหัวากอ ซึ่งเมื่อถึงเวลาที่พระองค์ทรงคำนวณก็เกิดสุริยุปราคา

เต็มดวงดังที่ทรงได้คำนวณไว้ พระองค์เสด็จประทับอยู่ที่หว่ากอเป็นระยะเวลาประมาณ ๙ วัน จึงเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร ภายหลังการเสด็จกลับมายังพระนคร พระองค์เริ่มมีพระอาการประชวรจับไข้และทรงทราบว่าพระอาการประชวรของพระองค์ในครั้งนี้นคงจะไม่หาย วันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์มีพระบรมราชโองการให้หา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์อื่นๆ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการและเจ้าพระยาศรีสุรียงวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อัครเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง เข้าเฝ้าพร้อมกันที่พระแท่นบรรทม โดยพระองค์มีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการดูแลพระนครแก่ทั้ง ๓ ท่าน

ในวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุรียงวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เข้าเฝ้าและมีพระราชดำรัสว่า

...ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประเทศปกครองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้ามีผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด... (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐)

พระองค์ตรัสขอให้ผู้ใหญ่ทั้ง ๓ ท่านได้ช่วยกันดูแลบ้านเมืองต่อไปให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่เอาธุระรับฎีกาของราษฎรผู้มีทุกข์ร้อนดังที่พระองค์เคยปฏิบัติมา โดยไม่ทรงเอยว่าจะให้ผู้ใดขึ้นครองราชย์แทนพระองค์ นอกจากนี้ พระองค์รับสั่งว่าเมื่อพระองค์ทรงผนวชอยู่นั้น ทรงออกอุทานว่าว่าวันใดเป็นวันพระราชสมภพก็อยากสวรรคตในวันนั้น โดยพระองค์พระราชสมภพในวันเพ็ญเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันมหาปวารณา เมื่อพระองค์จะสวรรคตก็ขอให้สวรรคตท่ามกลางสงฆ์ ขณะที่พระสงฆ์กระทำวินัยกรรมมหาปวารณา ในเวลา ๒๐.๐๖ นาฬิกา พระองค์ทรงภาวนาอรหังสัมมาสัมพุทธแล้วพ่นอัสสาสะปัสสาสะ (ลมหายใจเข้า-ออก) เป็นครั้งสุดท้าย จนกระทั่ง เวลา ๒๑.๐๕ นาฬิกา เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ภายในพระบรมมหาราชวัง สิริพระชนมพรรษา ๖๕ พรรษา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่สำคัญจำนวนมาก อันก่อให้เกิดคุณูปการแก่พระราชอาณาจักรทั้งในรัชสมัยของพระองค์เองและหลังสมัยต่อมา ดังนั้นผู้ศึกษาจะขอประมวลข้อมูลพระราชกรณียกิจของพระองค์ในด้านต่างๆ จากข้อมูลหนังสือ ครอบคลุม ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๓: ๔-๒๐) มีดังนี้

พระราชกรณียกิจทางการศาสนา : มีหลายด้าน อาทิ การปกครองคณะสงฆ์ การสืบทอดศาสนา การสร้างสถาปัตยกรรมทางศาสนา (พระอารามและพุทธเจดีย์) การสร้างพระพุทธรูป และพระนิพนธ์วรรณกรรมทางศาสนา พระราชกรณียกิจเหล่านี้พระองค์ทรงเริ่มตั้งแต่ การเริ่มศึกษาวิปัสสนาธุระ เมื่อครั้งทรงผนวช ณ วัดสมอราย ปัจจุบันคือวัดราชาธิวาส ซึ่งเป็นอารยณาวาสที่มีชื่อเสียงในครั้งนั้น รวมทั้งทรงศึกษาในสำนักที่มีชื่อเสียงอื่นๆ เช่น สำนักวัดพลับ หรือวัดราชสิทธิาราม เป็นต้น ทรงรอบรู้ลัทธิของสำนักต่างๆ จนทั่วถึงประกอบกับมีพระปรีชาญาณแตกฉานในพระไตรปิฎก จึงได้ทรงส่งเสริมภิกษุสามเณรในความปกครองของพระองค์ ให้ศึกษาพระธรรมวินัยทั้งด้านคันถธุระ

และวิปัสสนาธุระอย่างจริงจัง และพระองค์เองได้ทรงปฏิบัติเป็นแบบอย่างโดยได้ทรงวางแนวทางไว้ได้แก่ ในระหว่างพรรษา ภิกษุสามเณรต้องศึกษาเล่าเรียนคันธุระ คือ ศึกษาพระคัมภีร์เพราะเป็นช่วงเวลาที่ภิกษุสามเณรอยู่ประจำที่ไม่ไปค้างแรมที่ไหน เมื่อถึงหน้าแล้งภิกษุสามเณรควรไปจาริกสู่ป่า เขาแสวงหาที่วิเวกเจริญกรรมฐานเป็นการศึกษาวิปัสสนาธุระ รวมทั้งพระองค์ยังทรงนำภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์หลวง เสด็จไปจาริกตามป่าเขาในภูมิภาคต่างๆ เป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์คำสอนเกี่ยวกับเรื่องวิปัสสนาธุระแนะนำแจกจ่ายแก่พระภิกษุสามเณรและพุทธบริษัทผู้สนใจ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติไว้หลายเรื่อง

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแตกฉานในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ทางศาสนาพุทธทั้งหลาย จนสามารถแปลพระปริยัติธรรม (บาลี) และทรงถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้เปรียญ ๕ ประโยค (ดังที่ได้กล่าวในพระราชประวัติข้างต้น) ซึ่งผลจากการศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงรอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก จึงทรงพบข้อบกพร่องในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในยุคนั้น เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริแก้ไขปรับปรุงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตรงตามพระบาลีที่มีมาในพระไตรปิฎก โดยทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงแก้ไขข้อประพฤติด่วนพระองค์เองก่อน ต่อมาจึงมีภิกษุสามเณรอื่นๆ นิยมตามและมีผู้ปฏิบัติอย่างมากขึ้น จนกลายเป็นคณะสงฆ์ใหญ่ที่ได้ชื่อต่อมาภายหลังว่า “พระสงฆ์คณะธรรมยุต หรือ ธรรมยุติกนิกาย”

จากการฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาจึงเกิดความนิยมในทางวิปัสสนาธุระขึ้นในหมู่ภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์อย่างกว้างขวาง ทำให้มีพระอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีชื่อเสียงเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ดังเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง เช่น พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต พระอาจารย์อุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทิโม จันทร์) พระโพธิญาณเถร (สุภัทโท ขา) เป็นต้น ซึ่งล้วนสืบเนื่องมาจาก “สัทธิวินัย” (คือศิษย์) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น

การปกครองคณะสงฆ์ : ยังคงมีลักษณะการปกครองเหมือนครั้งรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่น ในปีแรกแห่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าवासกรี) เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช (ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาเปลี่ยนคำนำหน้าพระนามเป็น “สมเด็จพระปรมาทมปิณฑะชิโนรส”) เมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนา พระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีก จึงทำให้ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างลงเป็นเวลา ๑๕ ปี จนสิ้นรัชกาล

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์คงแบ่งเป็น ๔ คณะใหญ่เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๓ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะอรัญวาสี โดยเฉพาะคณะอรัญวาสีนั้น มีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะตามประเพณีโบราณไม่มีวัดในปกครอง วัดอรัญวาสีอยู่ในฝ่ายเหนือหรือฝ่ายใต้ก็รวมอยู่ในปกครองของฝ่ายนั้น

การสืบพระศาสนา : แต่โบราณมา พุทธศาสนิกชนชาวไทย ถือว่า ลัทธิเป็นแหล่งความรู้และแบบอย่างทางพุทธศาสนาเพราะชาวไทยรับพระพุทธศาสนาเถรวาทมาจากลังกา ดังที่เรียกกันว่า

พระพุทธศาสนาที่ลัทธิลังกาวงศ์ หรือ พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกา ฉะนั้นพระสงฆ์ไทยในอดีตจึงนิยมไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่ลังกา จนเกิดเป็นประเพณีนิยม อันหมายถึงการไปศึกษาพระพุทธศาสนา และลัทธิพิธีทางพระพุทธศาสนาที่ลังกานำมาประพฤติปฏิบัติตลอดทั้งเผยแพร่ให้เจริญรุ่งเรืองในบ้านเมืองของตน นับเป็นบุญกุศลและเป็นการสืบพระพุทธศาสนาทางหนึ่ง ตั้งแต่ยุคสุโขทัย เป็นต้นมาคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนชาวไทยจึงมีความสัมพันธ์กับลังกาอย่างใกล้ชิดต่อเนื่องมิได้ขาดจนกระทั่งยุครัตนโกสินทร์ ซึ่งยังคงมีการส่งสมณะทูตไปเจริญศาสนาไมตรีกับลังกาครั้งแรกในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ซึ่งในสมัยนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะนั้นทรงเป็นพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ) จัดสมณะทูตไปลังกาถึง ๒ ครั้ง ทำให้พระสงฆ์และคฤหัสถ์ชาวลังกามีการติดต่อสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ชาวไทยมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารรับหน้าที่ดูแลพระสงฆ์ลังกาในทางราชการเสมอมา เพราะพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎรวมทั้งภิกษุศิษย์หลวงที่วัดบวรนิเวศวิหารโดยมากพูดภาษามคธ และภาษาอังกฤษได้จนวัดบวรนิเวศวิหารต้องจัดเสนาสนะไว้สำหรับรับรองคณะสงฆ์ลังกาโดยเฉพาะเรียกว่า “คณะลังกา” และเมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้จัดสมณะทูตไปลังกาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นทางราชการคณะสุดท้ายของไทยที่ไปเจริญศาสนาไมตรีกับลังกา

สถาปติยกรรมทางศาสนา : การสถาปนาพระอารามพุทธเจดีย์ และพระพุทธรูป ตามราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามถวายไว้ในพระพุทธศาสนา เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลและเพื่อเป็นการสืบพระพุทธศาสนาและพระอารามที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นดังกล่าวเรียกว่า พระอารามหลวง ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๕ พระอาราม คือ

๑. วัดบรมนิวาส โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ แต่เมื่อทรงผนวชและเสด็จประทับ ณ วัดสมอราย เดิมเรียกว่า วัดนอก ได้เป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ ๓ และได้พระราชทานนามว่า วัดบรมนิวาส

๒. วัดโสมนัสวิหาร โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสี ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อพ.ศ. ๒๓๙๕

๓. วัดพุทธวนาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ พระราชทานเป็นพระอารามของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๔. วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ พระราชทานถวายเป็นพระอารามสำหรับคณะสงฆ์คณะธรรมยุต ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ในพระองค์และเป็นพระอารามประจำรัชกาลที่ ๔ กษัตริย์

๕. วัดมกุฏกษัตริยาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ คนทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมเรียกว่า วัดนามบุญญิตี ครั้งรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ชื่อว่า วัดมกุฏกษัตริยารามตามที่พระราชทานไว้แต่เดิม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างพุทธเจดีย์เป็นจำนวนมาก มีทั้งที่สร้างขึ้นใหม่และพุทธเจดีย์ที่ทรงปฏิสังขรณ์ของโบราณให้มั่นคงถาวรยิ่งขึ้น พุทธเจดีย์ที่ทรงสร้างขึ้นใหม่และทรงปฏิสังขรณ์ล้วนมีลักษณะตามพระราชนิยม คือ เป็นแบบที่ทรงพระราชดำริขึ้นใหม่หรือเป็นแบบที่ทรงพระราชดำริแก้ไขให้งดงามยิ่งขึ้น แต่ลักษณะโดยรวมพุทธเจดีย์แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๔ เป็น “พุทธเจดีย์ทรงลังกา” พุทธเจดีย์ที่สำคัญๆ ในสมัยพระองค์ ได้แก่ พระปฐมเจดีย์ จ.นครปฐม พระศรีรัตนเจดีย์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร พระเจดีย์วัดโสมนัสวิหาร พระธาตุจอมเพชร พระนครคีรี จ.เพชรบุรี พระเจดีย์วัดราชสิทธิาราม พระสมุทรเจดีย์ จ.สมุทรปราการ เป็นต้น

พระราชดำริทางพุทธศาสนาของพระองค์ไม่ได้มีจำกัดเฉพาะในด้านธรรมคำสั่งสอนเท่านั้น ยังมีในด้านพุทธศิลป์ด้วย พระองค์ทรงพระราชดำริการสร้างพระพุทธรูปซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างกันไปจากพุทธศิลป์โดยทั่วไป คือ มีลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์ทั่วไปมากขึ้น พระพุทธรูปที่ทรงโปรดฯ ให้สร้าง ดังเช่น

๑. พระสัมพุทธพรรณี ทรงดำริสร้างตั้งแต่ครั้งทรงผนวชอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง

๒. พระนิรันตราย ทรงดำริให้สร้างขึ้นสำหรับงานพระราชพิธีไว้อาลัยหนึ่งซึ่งไม่มีเรือนแก้ว และทรงพระราชดำริให้จำลองสร้างอย่างมีเรือนแก้ว สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานไว้ตามพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุตวัดละองค์รวม ๑๘ องค์ และตอนปลายรัชสมัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปขึ้นอีกองค์หนึ่งแต่ยังไม่ทันได้เชิญไปประดิษฐานไว้ ณ ที่ใดก็ทรงสิ้นรัชกาล ต่อมาในสมัย รัชกาลที่ ๕ จึงเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ วัดเทพศิรินทราวาส

๓. พระพุทธอังคีรส ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อจะอัญเชิญไปประดิษฐานที่พระปฐมเจดีย์แต่ยังมิได้อัญเชิญไปทรงสิ้นรัชกาลก่อน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดราชบพิธฯ และถวายพระนามว่า พระพุทธอังคีรส

พระราชนิพนธ์ทางพุทธศาสนา : เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ทรงเป็นผู้ริเริ่มการศึกษาพระพุทธานุภาพในพระไตรปิฎก และไม่ได้เพียงแต่ทรงศึกษาเพียงแต่ด้านปริยัติหรือด้านทฤษฎีเท่านั้น แต่ทรงเป็นนักปฏิบัติด้วย กอปรกับมีพระอัจฉริยภาพในภาษามคธและภาษาบาลี อันเป็นภาษาจารึกพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า พระไตรปิฎก จึงทรงรอบรู้เชี่ยวชาญในพระธรรมคำสั่งสอนอย่างลึกซึ้ง ทรงใช้พระวิจารณ์ญาณ พิจารณาไตร่ตรอง คัมภีร์ทางพุทธศาสนาอย่างมีเหตุผลว่า อันใดควรเชื่ออันใดไม่ควรเชื่อไม่เพียงแต่เชื่อตามๆ กันตามประเพณีอย่างไรเหตุผลหรือขาดการพิจารณาไตร่ตรอง ทรงแนะนำสั่งสอนศิษย์ของพระองค์ให้รู้จักนับถือและปฏิบัติพระพุทธานุภาพด้วยปัญญาหรือด้วยเหตุผล

พระราชดำริและพระราชวินิจฉัยต่างๆ ด้านพระพุทธานุภาพ จึงพบได้ในบทพระราชนิพนธ์ต่างๆ เป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นภาษามคธและภาษาไทย พระราชนิพนธ์เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่า พระองค์มีอัจฉริยภาพในภาษามคธ และมีพระปรีชาญาณรอบรู้ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ภาษามคธไว้หลายสิบเรื่อง และที่รู้จักกันแพร่หลายทั่วไป คือ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ ที่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้สวด

กันทั่วไปในปัจจุบัน ส่วนพระราชนิพนธ์ภาษาไทยที่สำคัญ เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกา วิปัสสนากรรมฐาน ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านการปกครอง : พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ราษฎรดำรงชีพอยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุข จึงทรงปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบขึ้นด้วยหลักแห่งกฎหมายในรูปของหมายประกาศต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยแบ่งทั้งหมด ๗ ภาค ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๑๐-๑๑) มีทั้งที่ทรงรื้อฟื้นของเก่า และที่ทรงพระราชดำริขึ้นมาใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของพระราชอาณาจักรในขณะนั้น นอกจากนี้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นนักนิติศาสตร์พระองค์หนึ่ง ถึงแม้ว่าการปฏิรูปกฎหมายและการศาลของประเทศไทยจะได้กระทำอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมาก็ตาม

ในด้านการศาล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อทรงรับฎีการ้องทุกข์แล้ว จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตุลาการชำระความให้เสร็จโดยเร็ว ส่วนผู้พิพากษา พระองค์ทรงประกาศให้เจ้านายและข้าราชการเลือกตั้งผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาราชครูบุโรหิตจารย์และตำแหน่งพระมหาราชครูมหรธ อันเป็นตำแหน่งลูกขุนตุลาการสำคัญที่ว่างลงแทนที่จะทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาตามอำเภอพระราชหฤทัย

ในส่วนที่เกี่ยวกับเสถียรภาพทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณให้บรรดาข้าราชการเกิดความรู้สึกร่วมกันกับพระเจ้าแผ่นดิน และชาติบ้านเมืองด้วยการปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งฝ่ายพระมหากษัตริย์และฝ่ายขุนนางและข้าราชการ เพื่อให้ซื่อสัตย์ต่อประเทศ ชาติบ้านเมืองส่วนประสิทธิภาพของหน่วยงานพระองค์ ทรงปรับปรุงการปฏิบัติงานของหน่วยงานให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับนานาอารยประเทศ จึงทรงติดต่อชาวยุโรปและอเมริกาเข้ามารับราชการในกรมกองต่างๆ ในฐานะที่ปรึกษาทำหน้าที่แนะนำความคิดใหม่ๆ ให้แก่ข้าราชการไทย นอกจากนี้ให้รับราชการเป็นกงสุลไทยประจำต่างๆ ประเทศด้วย ทั้งนี้เนื่องจากกระแสนั้นเป็นระยะเปิดประเทศยังไม่มีข้าราชการคนใดมีความรู้ความสามารถในกิจการต่างประเทศดีพอที่จะส่งไปเป็นกงสุลไทยประจำต่างประเทศได้

พระราชกรณียกิจการป้องกันประเทศ : รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของประวัติศาสตร์ไทย โดยเฉพาะปัญหาทางการเมืองที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยนี้คือ การป้องกันรักษาประเทศให้ปลอดภัยจากมหาอำนาจตะวันตก ได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งแข่งขันกันทั้งทางการค้าและการเมือง การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกในสมัยนั้นนับว่าเป็นของใหม่สำหรับผู้ปกครองประเทศไทยและเป็นสภาพที่ล่อแหลมสำหรับการเมืองไทยยุคนั้นมาก ทั้งนี้เพราะชาติตะวันตกเหล่านั้นได้เปรียบไทย ทั้งในด้านความรู้และวิทยาการ กำลังอาวุธสมัยใหม่และความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรักษาประเทศไว้ได้ และยังทรงนำประเทศผ่านช่วงเวลาอันวิกฤตเข้าสู่ยุคใหม่ได้สำเร็จ ด้วยพระปรีชาญาณทรงมองเห็นการณ์ไกล พระองค์ทรงยอมรับศิลปะวิทยาการด้านต่างๆ ของตะวันตกมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ซึ่งพระองค์เป็นพระองค์แรกของไทยที่ทรงริเริ่มปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก เช่น ทรงจ้างครูฝึก

ทหารบกจากอังกฤษมาฝึกทหารเรียกว่า ทหารเกณฑ์หัตอย่างยุโรป จัดเป็นกองร้อยและมีหมวดหมู่มี นายร้อยนายสิบควบคุมตามแบบตะวันตก

พระราชกรณียกิจด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ : งานปรับปรุงภายในประเทศพระองค์ทรง ดำเนินพระบรมวิเทศบาย เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศ คือ การ กำหนดพักักภาษีสินค้าขาเข้า การอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออก โดยที่พระองค์ทรงส่งเสริมให้เป็น สินค้าออกนี้ไม่เพียงแต่ผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศเท่านั้น แต่ยังเป็น การวางพื้นฐานสำหรับการหารายได้เข้ารัฐเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิรูปการปกครอง เพื่อนำ ประเทศผ่านวิกฤตการณ์เข้าสู่ยุคใหม่ นอกจากนี้ยังเป็นการสนองความต้องการของผู้ผลิตและผู้บริโภค ข้าวภายในประเทศ และนอกจากนี้ยังให้มีการค้าฝิ่นได้ โดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอาการแต่ห้ามชาว ไทยเสพฝิ่น หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ (สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.๒๓๙๘) หลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้วระบบเศรษฐกิจไทยก็เปลี่ยนไปจาก เศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตราเช่นเดียวกันกับนานาประเทศ มีการค้าขายกันอย่าง กว้างขวาง โดยใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาลและสั่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญบาทขึ้นใช้แทนพดด้วง ในปี พ.ศ.๒๔๐๓ เงินที่ผลิตจากโรงพยาบาลทำด้วยโลหะชนิดต่างๆ เช่น เงิน ดีบุก ทอง และทองแดง

พระราชกรณียกิจด้านสังคม : เพื่อให้ไพร่ฟ้ามีเวลาประกอบอาชีพมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ และโปรดเกล้าฯ ให้จ้างกรรมกร ซึ่งมีจำนวนมากเป็นคนจีนทำงานก่อสร้างที่ต้องใช้เวลาและแรงงานเป็นจำนวนมาก เช่น ขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมพระบรมหาราชวัง ตลอดจนวัดวาอารามแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ ดังมี ความในประกาศว่า “เมื่อแรงงานมีค่าเป็นเงินก็สมควรเกณฑ์คนทำงานไม่ได้เงิน” ประกาศดังกล่าวเป็น การวางพื้นฐานไว้สำหรับการยกเลิกระบบไพร่ในรัชกาลต่อมา

นอกจากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดหย่อนแรงงานไพร่ทำงานหลวงอันเป็นผลพลอยได้ จากนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าว เพื่อเป็นสินค้าออกแล้ว พระองค์ทรงปรับปรุงด้านสังคมอีกหลาย อย่าง กล่าวคือ ในปี พ.ศ.๒๔๑๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิกประเพณีที่พ่อแม่และ สามีมมีสิทธิขายบุตรหรือภรรยาลงเป็นทาส เป็นเงินจำนวนสูง เพื่อนำเงินมาชำระหนี้สินหรือค่าปรับ ทั้งนี้เนื่องจากทรงพิจารณาเห็นว่า สิทธิดังกล่าวไม่เป็นการยุติธรรมสำหรับเด็กและผู้หญิง ประกาศ ดังกล่าวช่วยให้ค่าตัวทาสต่ำลงมีโอกาสหาเงินมาไถ่ถอนได้ง่ายขึ้น แต่ก็ยังไม่มีกรยกเลิกระบบทาส แต่ ถือได้ว่าเป็นรากฐานการเลิกทาส ซึ่งมีผลในรัชสมัยต่อมา

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มยกฐานะสตรีให้สูงขึ้น มิให้ถูกกดขี่ เยี่ยงทาส ด้วยการประกาศห้ามสามีขายภรรยาเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ ทรงให้เสรีภาพแก่สตรีที่ มีอายุบรรลุนิติภาวะให้มีสิทธิเลือกสามีได้ โดยบิดามารดาจะเข้าไปบังคับไม่ได้แสดงถึงพระราชดำริที่ ก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังมีประกาศพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้บรรดาเจ้าจอมที่ไม่ พระโอรสพระธิดาหรือไม่เป็นผู้ได้รับเครื่องยศเบี้ยหวัดเงินปีในระดับสูง กราบถวายบังคมลาออกจาก พระบรมหาราชวัง ไปอยู่ภายนอกหรือแต่งงานใหม่ได้ ด้วยทรงเมตตาแก่หญิงเหล่านั้น ว่าต้องใช้ชีวิตเสมือน หนึ่งถูกกักขังอยู่ในเขตพระราชฐาน อาจทำให้ขาดความสุขและขาดเสรีภาพ

นอกจากการปรับปรุงสถานภาพทางสังคมด้านต่างๆ ดังกล่าวแล้วยังทรงออกประกาศ เพื่อการอยู่ดีมีสุขในสังคมไทยอีกหลายฉบับเช่น ประกาศเตือนไม่ให้ทั้งชากสัตว์ลงแม่น้ำ ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิงและให้คิดทำลั้มสลักรักษาเรือน ประกาศเรื่องทูลเกล้าถวายฎีกา ประกาศอนุญาตให้รักษาได้เฝ้าชมพระบารมี และกราบบังคมทูลในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคและทางชลมารคได้เป็นต้น ประกาศต่างๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริในการปฏิรูปสังคมของพระองค์อย่างชัดเจน

พระราชกรณียกิจด้านการคมนาคม : พระองค์ทรงวางรากฐานการคมนาคมสมัยใหม่ไว้แก่ชาวไทย กล่าวคือ มีการสร้างถนนแบบฝรั่งขึ้น เพื่อใช้ในการคมนาคมและเป็นสง่าแก่บ้านเมือง ได้แก่ ถนนตรงหรือถนนพระรามที่ ๔ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครและถนนสีลม นอกจากนี้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนแล้ว ยังโปรดให้มีการขุดคลอง เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่งทางน้ำ ได้แก่ คลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่ และคลองลัดยี่สาน เป็นต้น การขุดคลองดังกล่าว นอกจากจะเป็นประโยชน์ทางด้านคมนาคมขนส่งแล้ว ยังช่วยให้เกษตรกรได้อาศัยน้ำในคลองเหล่านั้น มาใช้ในการเพาะปลูกด้วย

นอกจากนี้ยังทรงสนับสนุนให้ต่อเรือกลไฟขึ้นใช้ในการเดินทาง และขนส่งอีกด้วย ทางด้านการโทรคมนาคมก็เริ่มขึ้นในรัชสมัยนี้ ทางอนุญาตให้สร้างสายโทรเลขผ่านดินแดนจากไทยลงไปยังเมืองสิงคโปร์ โดยให้อังกฤษเป็นผู้วางสายโทรเลข เพราะทรงพิจารณาเห็นแล้วว่าไทยจะได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการเหล่านี้ ที่เห็นได้ชัดคือ เงินที่บริษัทอังกฤษจะต้องใช้จ่ายลูกจ้างผู้ทำการจะตกอยู่ในพระราชอาณาจักร เช่น ตำบลต่างๆ ที่จะต้องตั้งที่พักตามรายทาง นอกจากนั้นกิจการโทรเลขแม้ว่าจะเป็นของชาวต่างประเทศ แต่ก็ยังช่วยในการเปิดพระราชอาณาจักรด้วยเนื่องจากชาวไทยได้มีหูตากว้างไกลกว้างขวางขึ้นได้รู้สิ่งใหม่ได้อย่างรวดเร็วตลอดทั้งช่วยในการติดต่อค้าขายด้วย

พระราชกรณียกิจด้านการศึกษา : พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในการศึกษาตั้งแต่ทรงผนวชอยู่ ทรงศึกษาวิทยาการสมัยใหม่สาขาต่างๆ จากชาวต่างประเทศ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ เพราะทำให้สามารถติดต่อสื่อสารกับชาวต่างประเทศได้ ในส่วนพระองค์เองก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนทรงพระปรีชาญาณรอบรู้สามารถเขียน อ่านและตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว พร้อมทั้งทรงสนับสนุนให้ศิษยานุศิษย์ของพระองค์เรียนภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง เป็นการเปิดศักราชการศึกษาวิทยาการตะวันตกอย่างกว้างขวางเป็นครั้งแรกในพระราชอาณาจักร

เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงเห็นความจำเป็นของการศึกษาแบบตะวันตกในการพัฒนาประเทศ เนื่องจากขณะนั้นประเทศไทยกำลังเผชิญกับการขยายตัวของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทรงพระราชดำริว่า บรรดาพระเจ้าลูกเธอและพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจะต้องเป็นกำลังของประเทศในอนาคต จำเป็นจะต้องทราบความเป็นไปของโลกภายนอก เพื่อเตรียมพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับประเทศมหาอำนาจ พระองค์ทรงเริ่มให้สตรีมีชั้นนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ และความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีภายในวังระหว่างปี พ.ศ.๒๓๙๔-๒๓๙๗ เช่น Mrs.Bradley, Mrs.Mattoon, Mrs.Jones เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ

ให้ติดต่อว่าจ้าง Mrs. Anna Leonowens เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดี ภาษาอังกฤษให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาต่อมา

ส่วนด้านการศึกษาของราษฎร ทรงสนับสนุนให้มีชนหรืออเมริกันตั้งโรงเรียนขึ้น ทั้งในพระนคร และต่างจังหวัด นอกจากนี้ยังมีการส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ ขุนมหาสิทธิไวยารเดินทางไปดูงานเรื่องการพิมพ์ที่ฝรั่งเศส ให้หมื่น วิจิตรไปเรียนวิชาการแก่นาฬิกาที่ลอนดอน เป็นต้น ดังนั้นพระราชกรณียกิจทางการศึกษาดังกล่าวเป็น การวางพื้นฐานและช่วยให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาในกาลต่อมา

พระราชกรณียกิจด้านอักษรและการพิมพ์ : ขณะยังทรงผนวช ได้เสด็จจาริกหรือเสด็จจรดงค์ ไปในหัวเมืองต่างๆ เป็นประจำทุกปี เป็นเหตุให้ทรงพบหลักศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ซึ่งจารึกด้วย อักษรไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงและทรงเพียรพยายามอ่านจารึกดังกล่าวจนรู้เรื่องดังเป็นที่รู้จักกันทั่วไป พระองค์จึงทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกคนแรกของไทยด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาต่างๆ หลายภาษาทั้งภาษามครและ ภาษาบาลีกับพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิต ทรงศึกษาภาษาละตินกับสังราชปลเลอแก้วส์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศส เจ้าอธิการวัดคอนเซ็ปชัน ใกล้กับวัดราชาธิวาส ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับ หมอบรัดเลย์และหมอเจซซี่ คาสเวล มิชชันนารีชาวอเมริกา ทรงรอบรู้ภาษาต่างๆ ดังกล่าวเป็นอย่างดี เป็นเหตุให้ทรงสามารถศึกษาวิทยาการต่างๆ ทั้งของไทยและของต่างประเทศได้อย่างลึกซึ้งกว่าใครในยุคนั้น

เมื่อหมอบรัดเลย์ มิชชันนารีชาวอเมริกา ได้ตั้งโรงพิมพ์หนังสือไทยขึ้นในสยาม เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ เพื่อพิมพ์คำสอนของศาสนาคริสต์ออกเผยแพร่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นทรงผนวชอยู่ จึงได้ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อพิมพ์ หนังสือทางพระพุทธศาสนา นับเป็นโรงพิมพ์ของคนไทยแห่งแรก พร้อมทั้งประดิษฐ์ตัวอักษรแบบใหม่ ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม เรียกว่า “อักษรอริยกะ” มีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน ใช้เขียนได้ทั้ง ภาษาบาลีและภาษาไทย โรงพิมพ์ของพระองค์ได้จัดพิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา อาทิ หนังสือ พระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น รวมทั้งยังมีการพิมพ์ด้วยตัวอักษรอริยกะที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น ด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย เรียกว่าแบบ “การยุด” ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยเป็นครั้งแรกและฉบับแรก เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๖ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นนักอักษรศาสตร์ที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของไทย

จากพระราชประวัติและการประมวลพระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้างต้น แสดงให้เห็นถึงพระจริยวัตรทางการศึกษาและพระปรีชาญาณในด้านต่างๆ ที่สะท้อนมาจาก พระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจในพระองค์ที่ทรงเป็น “นักการศึกษาแบบองค์รวม” ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ผู้ศึกษาจะเลือกพระราชกรณียกิจที่สะท้อนให้เห็นถึงความลุ่มลึกแห่งพระปรีชาญาณทาง “ด้านการศึกษา” ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบทต่อไป

สรุปได้ว่า แนวคิดและระเบียบวิธีวิจัยที่ผู้ศึกษาหยิบยกเนื้อหาในบทที่ ๒ นี้ มีความสำคัญและ เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิทยานิพนธ์ในหัวข้อ พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ โดยมี ๓ แนวคิดสำคัญทางด้าน พัฒนศึกษา อันได้แก่ ๑) แนวคิดในการศึกษาและความมั่นคงของชาติ ๒) พื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการศึกษา และ ๓) แนวคิดของความเป็นครูต้นแบบ ส่วนระเบียบการวิจัยนี้เป็น การศึกษาโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ จากการค้นคว้าจากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติย ภูมิ รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคลด้านพระราชประวัติและพระกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า อยู่หัว ตลอดทั้งการทบทวนวรรณกรรมในส่วนของงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับงานวิจัยด้านพัฒนา ศึกษาศาสตร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องของการนำการศึกษาไปพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นการศึกษา ในระบบ การศึกษาในรูปโรงเรียน ระบบการศึกษาไทย และการศึกษาคุณลักษณะของครูไทยอดีตและ ปัจจุบัน ส่วนงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์ในประเด็นต่างๆ อาทิ การรักษาเอกราชของพระ ราชอาณาจักร พระราชดำริทางการเมืองในพระองค์ ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับ สถาบันสงฆ์ การธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ กรณีการขึ้นครองราชย์สมบัติ การศึกษาทางด้าน สถาปัตยกรรมและโบราณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๔ บทบาทมิชชันนารีในกายโปแตสแตนท์ในการจัด การศึกษาเอกชนในประเทศไทย เป็นต้น ซึ่งนับได้ว่าเป็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนไม่น้อย แต่ผู้ศึกษาพบว่ายังขาดประเด็นที่สำคัญคือ “มิติทางการศึกษา” อันเกี่ยวข้องกับ การใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ ความเป็นครูต้นแบบ เป็นบุคคลที่ใฝ่ การเรียนรู้ตลอดชีวิต และความเป็นกษัตริย์นักพัฒนา ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นพระอัจฉริยภาพใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้การศึกษาในการรักษาพระราชอาณาจักรและพัฒนา ชาติได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้การศึกษาในครั้งนี้ยังเป็นการศึกษาเพื่อค้นหาแบบแผน (model) ที่ สามารถนำมาใช้ในงานพัฒนศึกษา และสามารถนำมาประยุกต์กับผู้บริหารองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ได้ในปัจจุบัน